

PÁZMÁNY PÉTER KATOLIKUS EGYETEM

Bölcsészettudomány Kar

Művészettörténet MA

SZAKDOLGOZAT

Schmahl Henrik neoreneszánsz építésze

Témavezető:

Rozsnyai József
adjunktus

Készítette:

Kelecsényi Kristóf Zoltán
művészettörténet MA

2014

Tartalom

Előszó.....	4
Schmahl Henrik munkássága a tárgyalt korszakban.....	6
Életútja Ybl Miklósig.....	6
Ybl Miklós mellett – a kezdetek (1873-1875)	8
Az első Róth-ház (Bp., V. Múzeum krt. 19.).....	9
Egy azonosítatlan terv.....	9
Az Akadémia III. emeletének átépítése (Bp., V. Széchenyi István tér 9.)	9
Ybl Miklós mellett – a foglalkoztatott alkalmazott (1875-1884)	11
A Brázay-ház bővítése és részleges átalakítása (Bp., V. Múzeum krt. 23-25.).....	11
Az Andrássy út.....	14
A Del Medico-ház (Bp., VI. Andrássy út 13.)	15
A Haggemacher-palota (Bp., VI. Andrássy út 52.)	18
A Gschwindt-ház (Bp., VI. Andrássy út 28.).....	21
A Fischer és Sonnenberg-ház (Bp., VI. Andrássy út 102.).....	23
A Ragályi-ház (Bp., V. Múzeum krt. 39.)	24
Az Ybl mellett dolgozó Schmahl-ról (1873-1884)	26
Schmahl önálló munkássága – a német neoreneszánsz (1884-1888)	27
Első saját bérháza (Bp., VI. Paulay Ede utca 8.)	27
Második saját bérháza (Bp., VI. Paulay Ede utca 10.)	28
A Nagykörút	29
Schossberger Henrik bérházcsoportja (Bp., VI. Teréz krt. 1-3-5.).....	30
Poltzer Gusztáv bérháza (Bp., VI. Teréz krt. 25.)	32
Poltzer Ármin bérháza (Bp., VI. Teréz krt. 30.)	34
A Richard-udvar (Bp., VI. Teréz krt. 22.)	35
Poltzer Zsigmond bérháza (Bp., VI. Teréz krt. 47.)	38
Misner Ignác és neje Poltzer Josefa bérháza (Bp., VI. Teréz krt. 45.)	39
Rosenbaum Adolf és neje bérháza (Bp., V. Bajcsy-Zsilinszky út 8.).....	40

Stern Ármin bérháza (Bp., VI. Teréz krt. 23.)	42
Schmahl önálló munkássága – az átmenet (1888-1891).....	42
Schmahl saját háza (Bp., V. Kossuth Lajos utca 9.).....	43
Özvegy Steidl Antalné bérháza (Bp., V. Váci utca 70.)	46
Özvegy Del Medico Péterné házának terve (Bp., I. Batthyány utca 7.)	48
Grosinger Lipót örököseinek bérháza (Bp., VII. Király utca 41.)	49
Révay Ferenc bérháza (Bp., VI. Délibáb utca 26.)	51
Schmahl Henrik 1890-ig terjedő munkásságának értékelése	52
Összegzés - Stílus-kérdések.....	52
Az itáliai eredetű reneszánsz formák felhasználása.....	53
A német eredetű reneszánsz formák felhasználása.....	54
Gotizálás a neoreneszánsz épületekben	56
Összegzés – mérnöképítészeti.....	56
Utószó és köszönetnyilvánítás	59
Rövidítések jegyzéke	60
További felhasznált irodalom	Hiba! A könyvjelző nem létezik.
Épületek jegyzéke	63
Kép-, és ábramelléklet	64

ELŐSZÓ

Schmahl Henrik életének kezdő és végpontja német földhöz köti. Azonban a kettő között ott húzódik az az emberi teljesítmény, amely e dolgozat tárgyát képezi. Az az életmű, amely halálát követően ugyan sosem ment teljesen feledésbe, mert legfontosabb épületei a hazai építészettörténet írásban mindig is jelen voltak, azonban e pontszerűen kiemelkedő alkotások közül időközben elvesztettük azokat a láncszemeket, amik mentén megérthető, hogy az Andrassy úton tervező Ybl-tanítványból miként lesz a hazai világi neomór építészet jóformán egyetlen alkotója. Elvesztettük magát az alkotót a házak közül, hiszen bűvópatakként itt-ott felbukkanó nevére legfeljebb rácsodálkozhatunk, de rendszerben ezeket nem láthattuk eleddig.

Több oka is van ennek. Schmahl sosem asszimilálódott teljesen a hazai közegbe, és az építészeti közéletből is kivonta magát, sőt némely esetekben kifejezetten ellenszenvesen viselkedett, a szakmai etikára fittyet hányva. Nem állt egymagában azért. Egykori beosztottjai, akik karrierjüket – akárcsak ő Ybl-nél – mellette alapozták meg, végül is, ha röviden is, de megsiratták az építészeti lapok hasábjain. Iskolát azonban nem teremtett, halála inkább egy meghaladott paradigma – a historizmus – letűnésének momentuma volt, mint az építészeti progresszióban beállt törés. Schmahl tevékenysége szerencsétlenségére a magyar építészetnek pont abba a bő három évtizedébe esett, amelyet a 20. század művészettörténete a közelmúltig el kívánt felejtetni, amelynek gyakorta művészetként való felfogását is kétségbe vonták. Az Ybl Miklós és Lajta Béla között sokáig tátongó űrbe, amelyet nem lehet egyedül Lechner Ödönnel kitölteni.

Miben áll hát jelentősége? Schmahl életművén keresztül a szigorú neoreneszánsz szabályok meghaladásának egy útját ismerhetjük meg. Egy olyan építész által bejárt ívet, akit szó szerint maga Ybl Miklós indított el pályáján. Annak a stíluspluralizmusnak a korszakában, amelynek kellő mélységű feltárásával egyelőre adós a tudomány, viszont amelynek eredménye Budapest ma ismert, és érték-ként elismert városképe.

Schmahl-nak utóbb abban sem volt szerencséje, hogy talán a hagyományosan progresszívista történetírás a jó néhány kortársa által sokra tartott Kossuth Lajos utcai „vasházára” rátalált volna, ha az nem pusztul el idő előtt. Hagyatékaról, bár úgy híresztelték halálát követően, hogy szakértő kezekbe került, nem tudni semmit. Eltűnt, elkallódott, ami pedig a családnál maradt, a második világháborúban találatot kapott gellérthegyi Schmahl-villában égett el.

Nem maradt más forrásunk tehát, mint maguk az épületek, no és persze a levéltári kezelésben esetlegesen fennmaradt dokumentumok. Nehéz helyzet ez, hiszen az építészet olyan művészeti ág, ahol az alkotó és alkotása közötti kapcsolat az alkotás folyamatának kiteljesedése előtt megszakad. Mégis, a Budapest főútjain és mellékutcaiban sorakozó számos Schmahl-ház minősége okán is indokolt, hogy megpróbáljuk megismerni. Hiszen számos műemlékről, budapesti léptékkal mérve ikonikus épületről van szó.

Úgy vélem a tárgyalt korszakból fennmaradt terveket, és épületeket – lévén utóbbiak döntő többsége városi ház, bérház – kronológiai sorrendben célszerű bemutatni, mivel így követhető leginkább nyomon az építész által alkalmazott építészeti formanyelv változása, mérnöki szerkezeteinek fejlődése. Ez alól azonban, ahol az észszerűség úgy diktálja, kivételt tettem.

Az életmű szálának 1890 körül történő elengedése pedig egyáltalán nem a terjedelmi korlátok által szabott kényszerűség, sokkal inkább a befogható belátása, és még inkább annak az örömteli ténynek az eredménye, hogy pár évvel korábban, szintén szakdolgozat formájában már megtörtént az életmű második részének feldolgozása.

Remélhetőleg az e kutatás, és az ebből nyilvánosságra kerülő eredmények által keltett „gravitációs erő” további információk – épületek és írott források – felbukkanását vonzza majd be, aminek segítségével ennek a bő száz évvel ezelőtt szétesni kezdett kirakósnek a darabjait újra összerakhatjuk majd. Tekintse hát a kedves olvasó egy a teljességre törekvő, ámde a körülmények okán törvényszerűen töredékes kísérletnek ezt.

Életútja Ybl Miklósig

Schmahl J. Henrik¹ származását, családját illetően rendkívül kevés forrás áll rendelkezésre. Ezt talán legjobban az szemlélteti, hogy teljes bizonyossággal, középső nevének kezdőbetűjét sem tudjuk feloldani. A halálakor, 1912. nyarán megjelent gyász hírekből, és nekrológokból² ismert az 1846-os születési dátum. Ennek helyszíneként a források egyöntetűen a Német Szövetség³ részét képező Hanzavárost, Hamburgot jelölték meg. Az építész ifjúkoráról mindössze három helyen számolt be részletesen a kortárs sajtó, és az utókor. Névtelenségbe burkolózó kortársa úgy tudta,⁴ hogy Schmahl egy hamburgi építésznek, az ottani céh egyik jelentős, szabadalmakkal is bíró tagjának a fia. Kőművesmesterséget tanult, és a technikum téli szemesztereit járva képezte magát, majd a céhes hagyományokhoz illően vándorútra indult, és így érkezett meg a magyar fővárosba. Az időközben megözvegyült édesanya egyetlen gyermekeként apja tisztességes vagyont hagyott hátra. Schmahl azonban a néhány évvel később Budapestté egyesülő Duna parti városban telepedett le. Ennek némileg ellentmond az, amit *Fábián Gáspár*⁵ már a 20. század harmincas éveiben írt le.⁶ Az életműről saját bevallása szerint is mesészerűen⁷ beszámoló építész szerint Hamburgból származó elődje szegény családból jött, és kőművesként a munka lehetősége vonzotta Pest-Budára. Abban már egyezik a két beszámoló, hogy mindez 1868-ban történt.

¹ Nevének írásmódját az általa használt formulában tekintem helyesnek, eszerint vezetéknévét *Schmahl*-ként kell írni, összes aláírásában, és a hivatalos dokumentumok döntő többségében is így szerepel. Gyakori elírásai: *Schmall*; *Schmal*. Középső nevének kezdőbetűje: „J”, amely vélhetően a *Joachim*, vagy *Johann* keresztnévet fedi, erre azonban csak igen közvetett bizonyítékok állnak rendelkezésre, így feloldásától eltekintek.

² RÉVÉSZ1912; MAGYAR1912a; MAGYAR1912b; ÉpIp1912a; Művészet1915 p. 77.

³ Németül: Deutscher Bund.

⁴ MagyarSzalon1889 p. 178.

⁵ Fábián Gáspár (Székesfehérvár, 1885.I.2 – Bp., 1953.I.13.) építész. A budapesti Műegyetemen tanult. Aigner Sándor, majd Kauser József mellett dolgozott, Nagy Virgil tanár segédje is volt. Iskolák, kórházak, templomok tervezője, (Kaffka Margit leánygimnázium, Bp., Prohászka-émléktemplom, Székesfehérvár), publikált.

⁶ FÁBIÁN1936 p. 34.

⁷ Így kezdi az életrajzot: „Hát kezdjük el a mesét.”

Meg kell jegyezni ugyanakkor, hogy bár a korai évekkkel kapcsolatosan egyértelműen Schmahl-hoz köthető elsődleges forrásokat nem sikerült feltárnia a kutatásnak,⁸ az 1850-es évek közepének hamburgi címtáraiban⁹ szerepel egy bizonyos „*Schmahl J. H.*” nevet viselő kőművesmester, akinek 1859-től csupán özvegyét rögzíti a kiadvány. Így bár csak feltételezés lehet, de az egyező monogram, a későbbi beszámolóknak ugyan ellentmondó, de rokon hivatás, és az édesanya megözvegyülése együttesen joggal keltheti fel a gyanút, hogy Schmahl Henrik a Hamburg és az azóta beleolvadt, 1864-ig a Dán Királyság adminisztrációjához tartozó Altona határához közeli Kielerstraße¹⁰ 56. szám alatt élt az 1850-es években.

1868-ban tehát Schmahl minden valószínűség szerint már Magyarországon dolgozott, mint kőműveslegény. Első alkalmazójára vonatkozóan *Kismarthy-Lechner Jenő*¹¹ közlésére¹² hagyatkozhatunk csak, aki Preisz György pest-budai építőmestert jelöli meg. A kortárs beszámoló által említett¹³ legkorábbi ismert munkahelye viszont az *Első Magyar Általános Biztosító Társaság* Duna parti palotájának építkezése. A Duna fővárosi szakaszán védműveket, korszerűen kiépített rakpartot elsőként az 1850-es években létesítettek, a Lánchíd hídfőjétől mintegy 100-100 méteres távolságba északi és déli irányba. Ezt 1865-66 folyamán hosszabbították meg mindkét irányba, így a kiépített rakodópart a Zoltán utcától a Petőfi térig húzódott a pesti oldalon. Ez adta a lehetőséget, hogy az Alsó Duna-sor¹⁴ és a folyó rovására létrejött feltöltés széle közötti területet felparcellázzák, és beépítsék. Az 1866-ban készült beépítési terv tizenegy számozott telket szabályozott ki,¹⁵ amelyek a Petőfi tér részévé tett XI. számú telek kivételével 1872-

⁸ A hamburgi illetékes levéltár (Staatsarchiv Hamburg) munkatársának szíves közlése alapján *Heinrich Schmahl* néven történt bejegyzés az 1846-os évben a hamburgi határon belüli plébániák anyakönyveihez készült névjegyzékben nem található. Ehhez azonban tekintetbe kell venni, hogy 1875. január 1-jétől rendelték csak el egységesen az anyakönyvek vezetését, a német területeken. (forrás: Gisella Fabian-Krauth személyes közlése nyomán)

⁹ Hamburgisches Adreß-Buch für 1855, Hermann's Erben, Hamburg, [1855]. p. 296.

¹⁰ Ma Clemens-Schultz Straße.

¹¹ Kismarthy-Lechner Jenő (Bp., 1878.VIII.23 – Bp., 1962.II.26.) magyar építész, Lechner Ödön unokaöccse.

¹² KISMARTHY-LECHNER p. 1.

¹³ MagyarSzalon1889 p. 178.

¹⁴ Mai Apáczai Csere János utca.

¹⁵ Lásd: SIKLÓSSY1931 p. 64.

re beépültek. A VI. számú telken 1869-ben indult meg az építkezés a *Frey Lajos*¹⁶ – *Kauser Lipót*¹⁷ páros tervei nyomán, *Pucher József*¹⁸ kivitelezésében.

Ybl Miklós mellett – a kezdetek (1873-1875)

A pesti Fővámház¹⁹ építkezése a ferencvárosi Duna parton 1870. július 4-én indult meg.²⁰ A cél a vámhivatal reprezentatív székházának kialakítása volt, amely ekkoriban több mint tíz helyszínen, jórészt bérházban, bérelt helyiségekben működött, igen költségesen, és kevésbé hatékonyan.²¹ A tervezési megbízást Lónyai Menyhért pénzügyminisztertől még ez év elején Ybl Miklós kapta, aki a pénzügyi tárca vezetője által a Tömő téren²² felépíteni szándékozott fővám-palotára készített terveket, és amelynek földmunkái meg is indultak. A kibontakozó politikai vita eredményeképpen azonban városépítészeti megfontolásból az új helyszín késő tavaszra a Só tér²³ lett. Az építkezésére, amelyet *Wechselmann Ignác*²⁴ irányított, a későbbi beszámolók tanúsága szerint²⁵ 1871-ben, a Korzón álló biztosítótársasági palota befejezését követően vették fel Schmahl, aki az elmondások szerint²⁶ hamarosan segédpalléri minőségbe emelkedett. Ez annál is inkább hihető, minthogy az építkezés befejezésekor, 1874. május 1-jén már Ybl beosztottjának mondják.

¹⁶ Frey Lajos (Bécs, 1829.I.12. – Bp., 1877.VI.4.) építész. Bécsi tanulmányai után Baján telepedett le, ahol a tűzvész utáni újjáépítésben komoly szerepet játszott. Az 1850-es évektől Pesten működött. Gerster Károllyal közösen tervezte a Sas utca 17. szám alatti házat például. Ezt követően Kauser Lipóttal együtt több pesti és budai épületet terveznek.

¹⁷ Kauser Lipót (Pest, 1818.VII.22 – Bp., 1877.XII.4.) építész. Feszli Frigyes, Gerster Károly, Frey Lajos munkatársa, számos budapesti épület tervezője, önálló munkája a Traitler-villa (1867 - Bp., XII. Remete út 16.)

¹⁸ Pucher József (? , 1836 - Budapest, 1904) építész, építőmester.

¹⁹ Ma a Corvinus Egyetem főépülete (Bp., IX. Fővám tér 8.)

²⁰ YBL1956 p. 61.

²¹ JUHÁSZ1938. p. 181.

²² Ma Bp., V. Kossuth Lajos tér.

²³ Ma Bp., V-IX. Fővám tér.

²⁴ Wechselmann Ignác (Mikolów, 1828 – Bp., 1903.I.17) építőmester. Berlinben tanult, majd Bécsben Ludwig Förster mellett dolgozott. 1856-ban került Pestre, a Dohány utcai zsinagóga építkezésével összefüggésben. Ybllel is dolgozott együtt. Végrendeletében nagy összegeket jótékony célokra (Vakok Intézete) ajánlott fel.

²⁵ MagyarSzalon1889 p. 178 és RÉVÉSZ1912 p. 319.

²⁶ RÉVÉSZ1912 p. 319.

Az első Róth-ház (Bp., V. Múzeum krt. 19.)

A Fővárosi Levéltárban fennmaradt Ybl-hagyaték iratanyagai között található dokumentumok ezt teljesen alátámasztják. 1873. május 26-án már, mint építésvezető írta alá a *Róth Zsigmond*²⁷ számára épülő első bérházhoz (1873-74, Bp., V. Múzeum krt. 19.) készült, pótlólagos mészkőrendelésről szóló kimutatást.²⁸ Ezen túl pedig piros tintával írt javításai végigvonulnak az építkezést kísérő teljesítésigazolások²⁹ ívein, 1874. októberében pedig neki címezi levelét a Ganz és Társa cég munkatársa.³⁰ Valamint talán nem csak a kor eltérő szokásaira, de Schmahl jellemére is rávilágíthat némileg az a *Gold János*³¹ által kiállított számla,³² amelyen, mint megrendelő végzett javításokat. Schmahl tehát nem csak, hogy két év alatt Ybl Miklós alkalmazottja lett, de egy négyemeletes városi palotabérház építésvezetésének felelősségével is megbízta már mestere. Ehhez a felemelkedéshez, nem pusztán tehetségére, de a kortársak és méltatók által is gyakorta emlegetett hatalmas munkabírására, precizitására is szüksége volt.

Egy azonosítatlan terv

1874-ből ismert Ybl-tervi hagyatékából egy azonosítatlanként jelölt, a járósíntet a mezzaninnal összekötő 30 fokos falépcsőt és mellette a haladó, vonóvasakkal az felső szint hossztartó gerendájára felfüggesztett csúszdát ábrázoló tervlap,³³ amelyen megtalálható Schmahl szignója. Funkcióját tekintve evidensnek tűnne, hogy egy zajló építkezéshez készülhetett. Ugyanakkor a korlát támfáinak élszedése és a félgömb alakú kapaszkodók kevésbé efemer felhasználási célról tanúskodnak, mint például valamiféle üzemi telep.

Az Akadémia III. emeletének átépítése (Bp., V. Széchenyi István tér 9.)

Szintén 1874-ből származik a Schmahl által szignált, a Magyar Tudományos Akadémia palotájába készült ajtószárny-metszet. Az Akadémia épületének pályázatát 1861-ben a

²⁷ Róth Zsigmond (Szendrő, 1830 -) üvegművész, Róth Miksa apja.

²⁸ Budapest Főváros Levéltára (innenről: BFL) XV.17.f.331.a, 52., 26. fólió

²⁹ Verdienst ausweis.

³⁰ BFL XV.17.f.331.a 52., 145. fólió.

³¹ Gold János (? 1844 körül – Bp., 1889.V.6) kútfürőmester.

³² BFL XV.17.f.331.a 52., 150. fólió

³³ BFL XV.17.f.331.b a29./20.

berlini *August Stühler*³⁴ nyerte meg, aki korábbi munkatársát *Szkalnitzky Antalt*³⁵ bízta meg képviselővel, az Akadémia Építő Bizottsága pedig Ybl Miklóst bízta meg szakértőként az építkezés ellenőréül, amely 1865-re lényegében befejeződött, a telek északi negyedén utóbbi tervei alapján felépült bérházzal egyetemben – mindkettő *Diescher József*³⁶ kivitelezésében. Ismert az 1869 februári, a padláson kitört tűz, amely komolyan fenyegette az ekkor itt elhelyezést nyert Esterházy-képtárat.³⁷ A fából készült tető és közfalak, amelyeket már Stühler is vasszerkezettel akart megoldani,³⁸ további veszélyforrást jelentettek. Az esetet követően megbízott Ybl tervei 1871-re készültek el, amely alapján nem csak a tető ácsolatát, de a közfalakat is vasszerkezetűvé kívánták átalakítani a Schlick-gyár konstrukciójával, hogy így gyakorlatilag a tetőszerkezetről befüggesztve, ne a nagyterem mennyezetére terhelődjön rá súlyuk. Az MTA könyvtárában megtalálható tervek³⁹ kivitele azonban pénzügyi okok miatt⁴⁰ egészen 1874-ig nem kezdődött el. 1874-79 között azonban nem csak a tetőn történő beavatkozás zajlott le, de a kiállítótereket összekötő félköríves záródású nyílásokat is egyenes záródásúvá alakították.⁴¹ A BFL-ben található Ybl-hagyaték tervlapján⁴² egy vasszerkezetű duplaajtó egyik szárnyának vízszintes metszete látható, amelyet az Akadémia „*kis termébe*”⁴³ szántak. Nagy valószínűséggel az imént vázolt munkálatok és a tervlap között szoros összefüggés áll fenn. Ezért a vasajtó helyét a Széchenyi téri épület III. emeletén kell keresni.

³⁴ August Stühler (Mühlhausen/Thüringen, 1800.I.28 – Berlin, 1865.III.18) berlini építész.

³⁵ Szkalnitzky Antal (Lak, 1836.V. – Bp., 1878.VI.9.) magyar építész, az 1860-as évek Pest-Budájának, majd Budapestjének egyik vezető építésze. Az MTA építéskor August Stühler képviselője, az Egyetemi Könyvtár tervezője.

³⁶ Diescher József (Pest, 1811.IV.27 – Budapest, 1874.IX.28.) építési vállalkozó, építész. Előbbi minőségében Ybllel is dolgozott, a Szervita téri templom és rendház homlokzatának tervezője.

³⁷ RÓZSA1982 p. 7

³⁸ Csak anyagi okokból készültek el a szerkezetek végül fából.

³⁹ MTA Könyvtár kéziratára: RAL K 1273-90. Reprodukciójukat közli: YBL1991 p. 255.

⁴⁰ A mintegy 120.000 forintba kerülő munkálatokra kölcsönt kellett felvenniük, amelyet az Esterházy-képtárat megszerző 1872-ben átvevő állami hozzájárulásból törlesztettek. Forrás: DIVALD1917 p. 20.

⁴¹ SISA-KEMÉNY-DÁVID2010 p. 64.

⁴² BFL XV.17.f.331.a 106., 2. fólió.

⁴³ A német felirat szövegében: „*kleinen saal*”

Ybl Miklós mellett – a foglalkoztatott alkalmazott (1875-1884)

Az 1880-ig tartó időszakból más, Schmahl nevével ellátott dokumentumot nem sikerült fellelni. A Magyar Salon 1889-es cikke és Kismarthy-Lechner Jenő kézírata több olyan munkát is megjelöl azonban, amely ezekben az években zajlott. Így jobb híján kénytelenek vagyunk a kortársnak, és a leszármazottakat személyesen ismerő építésznek⁴⁴ hinni, illetve a csekély számú sajtóközlésben bízni.

Ez alapján az tudható működésének ezen éveiről, hogy részt vett a Várkert Bazár és a hozzá kapcsolódó vízmű-ház, a Várkert kioszk tervezésében. Az eredetileg a Kálvin téren felállított Danubius-kút, valamint Széchenyi Béla gróf 1945-öt követően sajnos csekély sérülései ellenére elbontott budai, Lánchíd utcai palotájának tervezésében.

A leglényegesebb azonban mindenképpen az, hogy 1875 őszén meginduló⁴⁵ Operaház építkezésvezetésével való megbízása Ybl részéről. Ha valóban – minthogy ezt igazolni nem tudjuk – az építkezés kezdetétől betöltötte ezt a posztot Schmahl, akkor ez kilenc éven keresztül kísérte a királyi dalszínház építése életművében. Az összes itt következő épület esetében tehát észben kell tartanunk, hogy mindeközben egy hatalmas állami beruházásban a tervező utáni második legtöbb felelősséggel járó posztot töltötte be.

A Brázay-ház bővítése és részleges átalakítása (Bp., V. Múzeum krt. 23-25.)

1879 januárjában adtak hírt róla⁴⁶, hogy a Nemzeti Múzeum kertje mellett futó Sándor utcával⁴⁷ szemközti *Brázay Kálmán*⁴⁸ nagykereskedő tulajdonában álló Ország út⁴⁹ 23. számú házat, a nem sokkal azt megelőzően megvásárolt 25. számú telken „*H. Schmahl*” tervei nyomán bővíteni szándékoznak. Az említett telek egy igen keskeny, a kora újkori szabályozatlan telekalakítások korából megmaradt földdarab volt, amely két, jóval nagyobb méretű házhely között feküdt. A kiépülő Kiskörúton az eset annyira feltűnő volt, hogy a Borsszem Jankó nevű élclap 1873. október 19-i számában egy karikatúra is

⁴⁴ Kismarthy-Lechner Jenő 1938-ban, az idősebbik Schmahl-unoka Jendrassik Györggyel kötött házasságát követően, megtervezte a Kelenhegyi úti Schmahl-villa bővítését. (KELECSÉNYI2012 p. 32.)

⁴⁵ A tényleges építési munkálatok az alapozással, csak 1876 tavaszán kezdődtek.

⁴⁶ Bauzeitung für Ungarn (innenről: BfU) 1879. (8. évf.) 3. sz. (I.12.), p. 20.

⁴⁷ Ma Bp., VIII. Bródy Sándor utca.

⁴⁸ Brázay Kálmán (Kiskunhalas, 1839.X.16. – Pellérd, 1925.I.7.) nagykereskedő, a sósorszesz hazai elterjesztésének úttörője.

⁴⁹ Ma Bp., V-VIII. Múzeum körút.

megörökítette, ahogy a két nagyobb bérház közé egy kis, egyemeletes házikó ékelődik.⁵⁰ Az említett, az építkezés megindulásáról szóló híradás nagy lelkesedéssel számol be arról, hogy az építető a bővítéssel párhuzamosan az egész új homlokzatot besztercebányai kővel kívánja burkolni. Márciusban azonban már arról érkeznek hírek, hogy ettől a szándékától elállt az építető, és vakolt homlokzatot fog kapni az egész épület.⁵¹

Levéltári őrzésben fennmaradt a toldalék-építkezés datálatlan engedélyezési terve,⁵² amelyet nem Schmahl írta alá, hanem *Gottgeb Antal*.⁵³ Az engedélyezési eljárás iratanyagában⁵⁴ szintén csak ő került nevesítésre. Két eset képzelhető el: vagy Schmahl-nak még hiányzott a jogosultsága az aláíráshoz, és ezért helyette az Ybl-lel is több ízben együtt dolgozó Gottgeb neve alatt futottak a hivatalos eljárások, vagy a kőhomlokzatról való lemondás, tervezőváltással is együtt járt. Homlokzati terv sajnos nem maradt fenn, az épület képét egyrészt az építető, Brázay Kálmán által forgalmazott termékekről ismerjük, minthogy cége – mai szóhasználattal élve – logójává tette az épületet, továbbá egy, a homlokzat részletéről 1910 körül készült fotóról.⁵⁵ Az építkezés 1879. márciusának közepe táján kezdődött, és november 1-jén már megkapta a használatbavételi engedélyt.⁵⁶

A korábban itt állt épületről sajnos nincsen sem tervei, sem képi forrásunk. Egyetlen, hitelesnek nem nevezhető ábrázolás maradt fenn róla, a már említett karikatúra, amely azért a másik szomszédos épülettel összevetve, nagyvonalakban tekintve mégiscsak megengedi a következtetések levonását. Egy romantizáló architektúrájú, háromemeletes

⁵⁰ Borsszem Jankó, 1873. (VI. évf.), 303. sz. (X.19), p. 7. – Fővárosi építkezés cím alatt egy kis, egyemeletes, háromtengelyes házikót ábrázolt a rajzoló Jankó János két háromemeletes épület közt. Az ábrázolás természetesen aligha mondható hitelesnek, szövege azonban félreérthetlenné teszi a helyszínt: „Ezt a benszoru't kalitkát meg ott élvezhetjük szemben a Sándorutczával. Kár volna kisajátítani. Jó lesz odaszállásolni a közmunkatanácsot.”

⁵¹ BfU 1879 (8. évf.) 11. sz. (III.9.), p. 20.

⁵² BFL XV.17.d.329 - Építési ügyosztályok tervtára (innentől BFL XV.17.d.329) – 24125 1-4. fólió

⁵³ Gottgeb Antal (? 1816 – Budapest, 1883), az 1860-as évek foglalkoztatott építésze, építési vállalkozója. A Pollack Mihály téri Almássy-palota (MÉSZ Székház) tervezője.

⁵⁴ BFL IV.1407.b - Budapest Székesfőváros Tanácsának iratai – Tanácsi ügyosztályok Központi irattára (innentől BFL IV.1407.b) 10443/1879-III (ép. eng. kérelem); 11749/1879-III (Fővárosi Közmunkák Tanács [innentől FKT] engedélye); 40884/1879-III (Használatbavételi eng.)

⁵⁵ Budapesti Történeti Múzeum Kiscelli Múzeuma, Fotótára; ltsz.: 28.853/8 – a datálás Török Róbert (Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum) személyes közlése alapján.

⁵⁶ BFL IV.1407.b 40884/1879-III (Használatbavételi engedély a toldaléképítkezésre)

épület állt a telken korábban, valószínűleg a 19. század ötvenes éveiből, vagy hatvanas éveinek elejéről. A toldaléképítkezés tervanyagában közölt alaprajzokról⁵⁷ leolvasható további az egykori közlekedőrendszer kialakítása. Ebből az derül ki, hogy a fölépcsőház háromnegyed körív alakú, a melléklépcső pedig ovális. Ez a fajta kialakítás inkább a 19. század első felében volt jellemző. A homlokzattal kapcsolatban már kicsit bátrabb kijelentéseket tehetünk, mert bár az iratanyagban nem maradt fenn erre való utalás, a bemutatásra elrendelt⁵⁸ főpárkány-⁵⁹, és erkélykonzol részletrajzok⁶⁰ a homlokzaton való alaposabb beavatkozásról, átépítéséről árulkodnak.

A zárt sorban álló, háromemeletes épület neoreneszánsz homlokzatot kapott, tengelyszáma hétről kilencre nőtt, az épület déli irányba való bővítése során. A nyílások, a földszinti portálok, és a bővítés miatt aszimmetrikusan, a 6. tengelyben nyíló kapubejáró kivételével – melyek félkörívesek –, egyenes záródásúak. A homlokzat alsó két szintje erősebben kváderezett felületű, míg az egyszerű övpárkány feletti II. és III. emelet esetében a vakolatba karcolt nűtok imitálják a rusztikázást. A II. emeleti ablakok keretezése a legdíszesebb. Itt az állókonzolokon egyenes szemöldökpárkányok nyugodtak, melyek frízmezejében girlandok kaptak helyet. A homlokzat különlegességei voltak a földszinti nyílások záróköveit díszítő, egzotikus helyekről származó emberarcok,⁶¹ mely nyilvánvalóan az építtető, Brázay gyarmatárú-kereskedőségére utaló elem. A toldalékolás figyelemreméltó nyoma volt még a kapualj helyzetén túl, az hogy az érintett első három tengely esetében a közöttük levő távolság az eredeti osztásnál valamivel nagyobb, a beépített 25. számú telek szélessége miatt.⁶²

Az épület a hozzáépítés előtt „C” alakban fordult a 25. számú telek felé, ez az átépítést követően egy meglehetősen szűkös, négyoldalról körülépített udvarrá vált, melyet a nyugati irány kivételével még függőfolyosó is árnyékolt. A kapualjhoz csatlakozott északról a háromnegyed-kör alaprajzú fölépcsőház, az udvaron keresztül, annak sarkából a közös WC-csoport mellett pedig az ovális melléklépcső volt megközelíthető. A pincét és a földszint zömét az üzletek és a hozzájuk kapcsolódó raktárak foglalták el, továbbá

⁵⁷ BFL XV.17.d.329 24125, 1. főlíó (Alaprajzok, helyszínrajz)

⁵⁸ BFL IV.1407.b 22089/1879-III (Főpárkányrészletek és erkély szerkezet részletrajz – 1879.V.25)

⁵⁹ BFL XV.17.d.329 24125, 3. főlíó (Párkány részletrajz)

⁶⁰ BFL XV.17.d.329 24125, 4. főlíó (Erkélykonzolok vasszerkezete)

⁶¹ A Kiscelli Múzeum fotóján azonosítható: török, kínai, néger, indián.

⁶² 2,366 méter helyett 2.5 méter.

egy kisméretű mosókonyha és a szobakonyhás házmesterlakás. Emeletenként 2-2 lakást alakítottak ki, amelyek közül a nagyobb, négyszobás lakások a fölépcsőházból közvetlenül nyíltak, míg a kisebb, háromszobás lakások a függőfolyosóról, amelynek funkciója egyben a cselédség elkülönült közlekedőrendszerének biztosítása is volt. Mindkét lakás lakószobáit igyekezett a tervező a kéttraktusos utcai szárnyba csoportosítani, míg a kiszolgáló részek kerültek az egytraktusos udvari szárnyakba. A kisebb lakások konyháját és cselédszobáját furcsa módon a melléklépcsőhöz kapcsolódó közlekedő kötötte össze a lakás többi részével.

Az épület nagy valószínűséggel, Brázay Kálmán 1925-ös haláláig tulajdonában marad. 1928-ban a Porticus építési R.t. tulajdonát képezi.⁶³ Nagyobb léptékű átépítésre utaló irat nem maradt fenn. 1944-45 során az épület utcai traktusa súlyosan megsérülhetett, amelynek következtében a homlokzatot a közvetlenül mögötte található helyiségekkel együtt, a földszint kivételével elbontották. 1958 nyarának végén az épület maradványaira bontási engedélyt ad ki az építési hatóság.⁶⁴ Helyén, 1960-62 folyamán Gáspár Tibor tervei alapján hatemeletes társasház épült.

Az Andrássy út

A Sugárút a Fővárosi Közmunkák Tanácsának (FKT) első nagyszabású városrendezési kezdeményezése volt, amelyet 1868-ban Andrássy Gyula, miniszterelnök vetett fel. Célja, hogy a párizsi (Champs Élysées) és bécsi (Ring) példák nyomán reprezentatív útvonalat alakítson ki Pesten. A nyomvonalat 1870. októberében jelölték ki, és pár év leforgása alatt le is zajlottak a megnyitáshoz szükséges kisajátítások. Az eredeti ütemterv alapján 1877-ig kellett volna beépülnie a határoló telkeknek, azonban az 1873. évben kitört gazdasági válság, a bécsi tőzsdekrach erőteljesen visszavetette az építési tevékenységet, így a teljes befejezésre csak 1885-ben került sor.⁶⁵ Az elképzelések szerint a zsúfolt és főleg belső szakaszán rosszul szabályozott Király utcát tehermentesítendő, a pesti belvárost egy reprezentatív sugárúttal kívánták összekötni a népszerű parkkal, a Városligettel. Ez, vagyis az útnak a sűrű beépítettségéből a természet közeli környezetbe vezetése, karakterében is megnyilvánult: a belvárostól távolodva a beépítés egyre inkább

⁶³ BPCÍM1928 p. 99.

⁶⁴ BFL XV.17.d.329 24125, 17-18. fólió (épületbontás eng. terve – alaprajzok, metszet)

⁶⁵ 1885. május 1-jén adták át az ettől a ponttól fogva Andrássy útnak hívott sugárutat.

fellazult. A szélességbeli váltást az Oktogon kereszteződése, valamint a külső szakasz⁶⁶ szerviz-utas kialakítása hivatott *zökkenőmentesen* megoldani. Az út indulásától a Nagykörút kereszteződéséig jellemzően zárt sorban álló három-, négyemeletes épületek, innentől inkább két-, háromemeletesek szegélyezik az útvonalat a Bajza utcáig, ahonnan a Ligeti szabadon álló villák sorakoztak eredetileg.

A Del Medico-ház (Bp., VI. Andrásy út 13.)

Schmahl a kiépülése utolsó szakaszában levő Sugár úton 1880-ban építette meg első ismert, önálló épületét. Ezt azonban két dolog is árnyalja. A tervek egyrészt továbbra is egy másik személy – itt *Hofhauser Lajos*,⁶⁷ az Opera építőmestere – neve alatt futottak, másrészt ne feledjük, hogy Schmahl még mindig Ybl Miklós alkalmazásában állt, és az Operaház művezetésével volt megbízva

Az Észak-Itáliából származó Pietro del Medico,⁶⁸ 1880. augusztusának végén kapta meg az építési engedélyt beadványa nyomán, az FKT-től,⁶⁹ ugyanakkor az építészeti szaksajtó már egy hónappal korábban hírt adott szándékáról, megemlítve Hofhauser nevét is.⁷⁰ Az építkezés két ütemben kapott használatbavételi engedélyt: az üzleteket már 1881. november közepétől, az egész épületet pedig 1882. május 1-jétől vehette használatba az időközben elhunyt Pietro neje és fia, Gusztáv. A keletkezett dokumentumokon itt is kizárólag Hofhauser neve és aláírása szerepel. A fennmaradt engedélyezési terveken⁷¹ szintén az ő aláírása található meg. Mégis Schmahl-épületként tartja számon az utókor a házat. A hagyományon kívül a Rozinay István által 1883-85 között megjelentetett Budapest új építményeit bemutató „füzetekben” található fényképfelvétel és alaprajz attribúálása tanúsítja ezt leghitelesebben.⁷²

A háromemeletes ház engedélyezési tervén látható homlokzati megoldás alapvető jellegét tekintve igencsak emlékeztet a Brázay-ház homlokzatára. Kilenctengelyes, a kapu itt a középtengelyben nyílik, amely felett három tengely szélességben erkély ül ki az I. emelet

⁶⁶ Értjük ezalatt a Nagykörúton kívül eső részt itt.

⁶⁷ Hofhauser Lajos (? - Bp., 1891.IV.4) építőmester, Ybl egyik állandó munkatársa.

⁶⁸ Magyarosan Del Medico Péter.

⁶⁹ BFL IV.1407.b 36486/1880-III (engedélykérelem ügye: 1087/1880 FKT. hat.)

⁷⁰ BfU 1880. (9. évf), 28. sz. (VII.29.) p. 293.

⁷¹ BFL XV.17.d.329 27325 1-5. fólió (pince, fszt., I., II. és III. em., metszet, homlokzat)

⁷² ROZINAY 1883 – 20-21. tabló.

elé. A nyílások – szintén a földszintiek kivételével – egyenes záródásúak. Az alsó két szint erősebb rusztikázása, a felsőbb szintek simább falfelületeivel áll kontrasztban, a két részt pedig egy egyszerű övpárkány választja el. Az ablakkeretezés itt már gazdagabb, az I. emeletiek állókonzolok által tartott, egyenes szemöldökpárkánnyal koronázottak, míg a II. emeletre timpanonos szemöldökpárkányok kerültek volna, frízmezejükben reliefekkel. A homlokzat két szélé armírozással lezárt, amelyek között végighúzódik a III. emeleti ablakok közös könyöklője. A háromrészes főpárkány frízmezeje pedig üresen maradt volna.

A megvalósult homlokzat bár nem sok elemében tér érdemben el, összehatását tekintve mégis jelentősen eltér. A legfőbb változtatások: egyrészt a földszint egymás mellé sorolt félköríves záródású nyílásait Schmahl kapcsolt diadalív motívumos kialakításúra cserélte le, mely azon kívül, hogy egyedibb megoldás, összességében ugyan talán kevesebb kirakati felület képzését teszi lehetővé, de világosan elkülöníti egymástól a kirakatokat és az üzletbejáratokat, valamint az így „megmaradó” félköríves nyílások szélességének növelését is lehetővé teszi. A megoldás nagy valószínűséggel újdonságnak számított, mivel az építési hatóság az így kialakuló falpillérekről részletterveket kért be, és meghatározta az alkalmazandó anyagokat is. Ez a földszinti nyíláskiosztás az egyik olyan motívuma a homlokzati díszítőrendszernek, amely az életműben való többszöri visszatérésével⁷³ stíluskritikai alapon is igazolja a szerzőiséget. További lényeges változtatás az üres frízmező domborművel való kitöltése, és ami még fontosabb, ennek leszállítása az I. emelet feletti övpárkányhoz⁷⁴. Ez az első pillantásra szokatlannak tűnő megoldás vélhetően azt az ellentmondást igyekszik feloldani, amely a korszak számos más épületén is megfigyelhető, és amely az ihletadó reneszánsz és a neoreneszánsz közti léptékváltásból fakadó problémákból adódik.⁷⁵ Mégpedig azt, hogy a földszinthez hasonlóan erőteljesen rusztikázott, kváderes felületű I. emelet az erkély ellenére sem tűnik némely esetben eléggé dominánsnak, az olykor gazdagabb nyíláskeretezésű II. emelettel szemben. Ez egy átlagos bérháznál aligha okozhatott gondot, ugyanakkor a Del Medico-család számára épített palotabérház esetén az I. emeleti tulajdonosi lakást e

⁷³ Gschwindt-ház (Bp., VI. Andrásy út 28. – 1882-83); Stern Ármin bérháza (Bp., VI. Teréz krt. 23 – 1888-89)

⁷⁴ A dombormű témája mitológiai földi és vízi lények harca.

⁷⁵ A kérdést részletesen tárgyalta: Gábor Eszter: A neoreneszánsz építészet léptékproblémáiról; in: NEORENESZÁNSZ2009., p. 23-32.

megoldás jobban hangsúlyozza.⁷⁶ Végül pedig meg kell említeni, hogy a II. emeleti nyílások keretezése tengelyváltásossá vált azáltal, hogy a páros axisok nyílásai felett a timpanonos helyett, az I. emeleti nyílásokról „eltüntetett” egyenes szemöldökök kerültek, amelyek felett az így keletkezett nagyobb síkfelületet tondók díszítik.⁷⁷ További érdekesség, a homlokzatot illetően, hogy a II és III. emelet síkfelületeit a megszokottnál durvább, szemcsésebb vakolattal vonták be.⁷⁸

Az épület közlekedőrendszerének leginkább egyedi megoldása az, ahogyan a középtengelyben nyíló kapualj belefut a lépcső keresztirányú előterébe, illetőleg a kétkarú főlépcső alatti teret lezáró, a kapualj tengelyében álló fülkés falba. Balra az udvar felé folytatódó közlekedő, jobbra pedig a lépcső alsó karja található.⁷⁹ A főlépcső mellett még az udvari keresztszárnyban elhelyezett kétkarú melléklépcső segítettek a szintek közötti közlekedést. A négyoldalról körülépített belső udvart az utca felől két-, az udvari szárnyak esetében egytraktusos építményrészek övezik. Az utcai szárny udvari homlokzata előtt loggiás, a többi részen függőfolyosós kialakítású közlekedő található meg. A loggia kialakítása itt még érezhetően kezdetlegesebb, mint a későbbi Andrássy úti épületek esetében. Az engedélyezési terv alaprajzain⁸⁰ ugyan még tisztán kőoszlopos megoldás szerepel, a megvalósult formában azonban az oszlopok széles, falazott pillérekkel váltakoznak. A földszinten a házmesterlakáson kívül a négy, utcáról nyíló üzlethelyiség nyert elhelyezést, az emeleteken pedig szintenként három-három lakás létesült, azonos alaprajz szerint. Két-két ötszobás, az utcai frontokat és az udvari oldalszárnyakat elfoglalva, valamint egy-egy kétszobás, a hátsó keresztszárnyban.

⁷⁶ Hasonló kompozíciós logikát érvényesített egyébként az Andrássy út 43. szám alatt Freund Vilmos 1883-ban.

⁷⁷ E megoldás – bár nem számít különösebben egyedinek – vélhetően Ybl második Róth-házánál (Bp., V. Múzeum krt. 41 – elpusztult) láthatta, jóllehet mesterénél jóval szerényebb megformálásban alkalmazta.

⁷⁸ E megoldás előzményként szintén visszaköszön a Sugár úton, mégpedig az 1. szám alatti épületet 1876-ban megtervező Lang Adolfnál.

⁷⁹ A megoldást vélhetően az az igény szülte, hogy a kapualjjal szomszédos egyik üzlethelyiség alapterülete se csökkenjen számottevően, a főlépcső aszimmetrikus elhelyezése okán. A megoldás ebből a szempontból és térileg is kedvező, ugyanakkor a kapualj bevilágítását erőteljesen korlátozza. Az életműben nem tér vissza hozzá.

⁸⁰ BFL XV.17.d.329 27325 2-3. fólió (Fsz. és I. em; II. és III. em.)

Magát Schmahl Henriket is a ház lakói között tudhatjuk, ugyanis a lakcímtárak tanúsága szerint 1883-85 után már ide költözött a külső-terézvárosi Király utca 82. szám alól,⁸¹ és itt is lakott 1890 nyaráig, amikor az építészirodával együtt, átköltözött saját Hatvani utcai⁸² házába. A Del Medico-kal egyébként is jó viszonyt ápolhatott, hiszen nem túlzás házi tervezőjüknek nevezni, jóformán minden ismert építési tevékenységüket rábízták.⁸³

A Haggenmacher-palota (Bp., VI. Andrassy út 52.)

Schmahl korai, itáliai neoreneszánsz korszakának főműve az *id. Haggenmacher Henrik*⁸⁴ nagyiparos számára felépített háromemeletes palotabérház az Andrassy út és az Eötvös utca sarkánál. Az épület eredeti tervei elkallódtak, csupán annyi ismert, hogy az építési bizottság 1881. május 8-án tárgyalta az épület ügyét,⁸⁵ és nagy valószínűséggel 1883-ra már elkészült a ház.

Az építésével kapcsolatos legfontosabb dokumentum egy, az Ybl-hagyatékban fennmaradt levelezés hazánkba postázott fele, amely a Cava Romana, egy Trieszt mellett mészkőbányát üzemeltető cég, annak bécsi képviselője, bizonyos Eduard Glatz, és Schmahl Henrik között zajlott 1881. május 28. és 1883. augusztus 10. között.⁸⁶ A 29 levél tartalmából nem csak a ház építésére és anyaghasználatára vonatkozó következtetéseket vonhatunk le, de egyúttal igazolni látszanak a Schmahl precíz, mindenre odafigyelő, a költségeket keményen kezében tartó építészként való leírásokat.⁸⁷ Vélhetően éppen ezek azok a tulajdonságok, amelyek miatt Ybl is igen hamar építésvezetővé tette. További figyelemre méltó tény, hogy a Cava Romana 1881 novemberében az Operaházhoz bevagonírozott első szállítmánnyal együtt küldte a Haggenmacher-palotához készült

⁸¹ BPCIM1883-84, p. 223; 612; BPCIM1885-86 p. 678.

⁸² Ma Bp., V. Kossuth Lajos utca.

⁸³ A későbbiekben tárgyalta özv. Del Medico Péternének épített házon (Bp., I. Batthyány u. 7. – elpusztult) túl: Del Medico Ágoston megbízásából szalámigyár (Bp., II. Kacska u. 17 – elpusztult); özv. Del Medico Péterné és özv. Del Medico Ágostonné budai villája (Bp., II. Ordas út 6.).

⁸⁴ *id. Haggenmacher Henrik* (Winterthur, 1827.XI.6 – Bp., 1917.VI.5.) svájci származású magyar nagyiparos.

⁸⁵ ÉpIp 1881. (5. évf.), p. 127.

⁸⁶ XV.17.d.331.a / 36. (Haggenmacher Henrik bérháza – 1881-1883)

⁸⁷ A levelekben jó néhány engedmény kiharcolása mellett, elsősorban az tükröződik vissza, hogy milyen kemény határidőket szabott, amelyek kapcsán valahogyan azt is sikerült elérnie, hogy az árak ugyanakkor ne növekedjenek.

próbadarabokat. Amit biztosan tudunk, hogy a Trieszt melletti bányából származnak a főhomlokzat, és a lépcsőház, valamint az udvari homlokzat oszlopai, az erkély lemezei, a főpárkány fríze, és a lépcsőfokok.

A háromemeletes itáliai neoreneszánsz stílusú sarokház külső homlokzata teljes felületén kőburkolatos.⁸⁸ Alapvető homlokzatalakító logikaként itt is érvényesül az alsó és felső két szint övpárkány és felületkezelésbeli különbségek általi élesebb elválasztása. A 9-9 tengelyes homlokzatok nyíláskeretezései egyenrangúan vannak kialakítva. Itt is a földszint kivételével egyenes záródásúak maguk a nyílások. A földszintieket sugarasan rakott, ék alakú boltkövek zárják le, a zárókövekben maszkok. A határozott kiülésű könyöklőket volutás állókonzolok támasztják alá, közöttük a parapeten köralakba foglalt oroszlánfejek a főhomlokzati részen a földszinti ablakokat. Az I. emelet alatt és felett is övpárkányok futnak körbe, ezek fogják közre a földszintnél kevésbé, de a felső két szintnél jobban rusztikázott felületű kváderozást. A profilált nyíláskeretezést alulról kőbábos parapetmező, felülről pedig egyenes, volutás-akkantuszos konzolköveken nyugvó szemöldökök egészítik ki, szemöldökmezejükben három variációt bemutató, puttós szoborkompozíciókkal,⁸⁹ melyek közül a svájci címert tartalmazó, az építető származására és konzulságára utal. Hasonlóan gazdag a II. emeleti nyílások keretezése is. Az övpárkányon nyugvó nyílások profilált keretezését volutás állókonzolokon nyugvó timpanonos szemöldök gazdagítja. Ennek mezejében szintén három variációt bemutató reliefkompozíciók kaptak helyet.⁹⁰ A III. emeleti ablakok egyszerű, profilált keretezésűek, akkantuszos konzolokon nyugvó kiugró könyöklőpárkányokkal, a parapetmező szerényebb, növényi motívumos díszítésével. A nyílások felett sugarasan rakott kváderkövek jelennek meg. A háromrészes főpárkányt gazdagon megformált frízmező-relief teszi hangsúlyos lezárássá. A változatos, de ismétlődő témájú

⁸⁸ Ez koránt sem evidens, még elegánsabb kivitelű épületek esetében is gyakran előfordul, hogy a mellékutcai, alárendelt homlokzatnak csupán a sarokrészére fordul be a kőburkolat, és onnantól vakolt felület következik.

⁸⁹ A variációk: A) Haltestű, gyermekalakok a kifogott halakkal; B) Angyalszárnyú gyermekalakok, akik girlandok közt kifeszített svájci címert tartanak; C) Madarakat itató angyalszárnyú gyermekalakok természeli lábaiknál. A fő-, és mellékhomlokzaton az alábbiak szerint vonul végig: A-B-C-A-B-C-A-B-C.

⁹⁰ A variációk: A) Hermész-sisakos fejét két oldalról girlandokon ülő, felszállni készülő baglyok öveznek; B) Bőrszaru által közrefogott szárnyas puttófej; C) Girlandok által közrefogott oroszlánfej. A fő-, és mellékhomlokzaton az alábbiak szerint vonul végig: A-B-C-A-B-C-A-B-C.

puttócsoportokat girlandok kötik össze, lehangsúlyosabb részlete ennek, a kagylókba foglalt hét darab női büszt.

A főhomlokzat legmarkánsabb eleme azonban kétséget kizáróan a középső öt tengelyt hangsúlyozó megoldás, vagyis a földszinten masszív, rusztikus oszlopdobokból felépülő ión-fejezetes háromnegyedoszlopok, melyek között a homlokzati sík valamelyest előreugrik, valamint az erre feltámaszkodó architrávon nyugvó erkély, és az I. emeleti homlokzat előtt szabadon álló korinthuszi-fejezetes oszlopok, amelyek az övpárkány részeként kialakított golyvázott párkányrészeket támasztják alá. Ezeken eredetileg egy-egy allegorikus, gyermek-szoboralak állt.⁹¹ A kompozíció hatását erősíti továbbá, hogy a középső öt axis távolsága kisebb a szélsőknél, ezáltal élesebb kontraszt áll fenn a mozgalmasabb középrész, és a nyugodtabb, monumentálisabb szélső részek között. Az itt alkalmazott megoldások már jóval előnyösebben és határozottabban oldják meg az I. emelet *piano nobile*-vé tételét vizuálisan.

Az épület kapualja az Andrássy út legnagyobb hatású közlekedőterei közé sorolható. A kétmenetes utcai szárny belső traktusánál kiszélesedő szimmetrikus térből közelíthető meg bal oldalt a kétkarú fölépcső, jobb oldalt pedig a nagyméretű földszinti saroklakás előtti fedett közlekedő. A fiókboltozatokkal gazdagított teknőboltozattal lefedett tér grandiózusságát emelik a stukkómárványozott oszlopok és posztamensek, valamint a karsztból készült báboskorlátok. Bár a boltozat tükre díszítőfestés nélkül maradt, a többi felületet neoreneszánsz ihletésű festés, a hevederíveket pedig szintén stukkómárványozott rozettás kazetták díszítették. A négyoldalról körülépített belső udvar leglátványosabb eleme itt is az utcai traktusok mögötti loggiás közlekedő. A Del Medico-házban még kiérleletlen kompozíció itt már teljes pompájában áll előttünk, a félköríves nyílásokat egységesen, minden emeleten korinthuszi-fejezetes karszt-oszlopok tartják.

Az épület a Haggenmacher-család tulajdonában maradt, majd az 1933-as Dreher – Haggenmacher sörgyári fúziót követően sörgyári tulajdonba került. 1934 óta működik itt,

⁹¹ A hat darab puttóalak a fellelhető archív felvételek alapján valamikor 1915 után, és az 1950 előtt tűnt el a homlokzatról. Ennek oka ismeretlen. A Cava Romana levelezésből nem került elő olyan információ, amely arra utalna, hogy a szobrokat trieszti mészkből készítették volna. Az egyszerű hasábposztamensekre állított, felnagyított gyermekalakok azonosítása Hermann Rückwardtnak az épületről 1889-ben készített fotója alapján lehetséges.

az I. emeleti építettői lakásban a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár VI. kerületi fiókja,⁹² melyben még jelentékeny mennyiségben lelhetőek fel építéskori belsőépítészeti elemek. A házat 1945 után államosították, jelenleg magántulajdonban van, részleges hasznosítása szórakozóhelyként történik. Külső homlokzatát 2010 körül felújították.

A Gschwindt-ház (Bp., VI. Andrásy út 28.)

Az út belső szakaszán, a Nagymező utca sarkához közel épült meg *Gschwindt Mihály*⁹³ likörgyáros szintén hatalmas, az útvonal házai fölé magasodó bérháza. Az építési bizottság 1882. július 31-én tárgyalta a beadott terveket.⁹⁴ A Fővárosi Leváltárban másolat formájában fennmaradt engedélyezési tervet⁹⁵ Schmahl Henrik, és az építőmester Amon Josef szignálta. Az építkezés az FKT augusztus 11-i hozzájárulását követően indulhatott meg.⁹⁶ A hátsó, udvari szárnyat 1883. novemberétől,⁹⁷ az üzleteket 1884. februárjától,⁹⁸ az egész épületet pedig 1884. április 24-től volt használatba vehető.⁹⁹

A zártosrú beépítésben álló, főhomlokzatán három-, udvari szárnyain félemelettel megtoldva négyemeletes épület szintén itáliai reneszánsz eredetű formákat vonultat fel zömében. Az engedélyezési terv homlokzati rajza jelentős eltérést mutatva még jóval stílusisztabban idézi fel elődeit – főként a római cinquecento-t -, mint a megvalósult állapot.¹⁰⁰ A földszint anyaghasználatában élesen elkülönült volna a téglával burkolni kívánt felsőbb szintektől, ám az anyag külső homlokzati felhasználására csak következő épületénél került sor. Az épület jellegét alapvetően határozta volna meg az I. és II. emelet nyílásainak tengelyváltásos rendszerben történő keretezése, ahol a timpanonos és szegmensíves szemöldökök váltották volna egymást, oly módon, hogy a két szint egymás

⁹² A szakdolgozat írásakor még itt működik a könyvtár, bár már a Fővárosi Közgyűlés megszavazta költöztetését a Teréz krt. 2. szám alá.

⁹³ Gschwindt Mihály (? – Budapest, 1890 k.) likörgyáros kereskedő, a mai Corvin köz helyén az 1850-es években alapított gyárából hatalmas vagyont szerzett.

⁹⁴ ÉpIp 1882 (6. évf.), p. 189.

⁹⁵ BFL XV.17.d.329 29077 1-19. fólió (eredeti tervek másolatai)

⁹⁶ BFL IV.1407.b 40603/1882-III (2060/1882 FKT határozat)

⁹⁷ BFL IV.1407.b 49334/1883-III (használatbavételi engedély a hátsó épületrészre)

⁹⁸ BFL IV.1407.b 3450/1884-III (használatbavételi engedély az üzletekre)

⁹⁹ BFL IV.1407.b 19980/1884-III (használatbavételi engedély a teljes épületre)

¹⁰⁰ BFL XV.17.d.329 29077 16-17. fólió (homlokzati tervlap másolata két részletben)

alatti nyílásai is eltérő keretezést nyertek volna. A kompozíciót pedig tovább gazdagíthatták volna a II. emelet nyílásközeit kitöltő reliefekkel díszített mezők.¹⁰¹

A végül megvalósult homlokzat fő szerkesztési elve itt is hasonló a korábbiakhoz, de már jelentősebb módosulásokkal. Az alsó és felső két szint vizuális elkülönülése itt is megmarad, ugyanakkor más eszközökkel éri ezt el az építész. Az erősebb rusztikázás ugyanis nem a felületi kialakítás érdemi módosulása által szelődik meg, hanem a felső két emeletet egybefogó korinthoszi-fejezetes pilaszterek által, melyeknek széles síkfelülete minden egyes tengely határán, és az épület két szélén is látható. A kilenc tengelyes homlokzat középvonalában nyíló félköríves záródású kapu, a földszintet a Del Medico-házon látotthoz hasonlóan, kapcsolt diadalív-motívumokkal kialakított földszinti nyílásrendszer szerves része. Az I. emelet 2. és 8. axisa elé egy-egy báboskorlátos erkély ül ki, volutás konzolokra feltámaszkodva. Az egyenes záródású, profilált keretezésű nyílások az erkélymellvéd vonalában végigfutó enyhe kiülésű övpárkányról indulnak, melyeket az ablakok feletti sugarasan rakott kváderköveken ülő egyenes szemöldök egészít ki. Az emelet feletti konzolsoros övpárkány hangsúlyosabb kialakítása már csak azért is indokolt, mert a pilaszterek lábazatai ezen állnak. A II. emelet a Haggenmacher-palota azonos szintjéhez hasonlatos keretezéssel rendelkezik: volutás állókonzolokra valamivel egyszerűbb timpanonos szemöldökök ülnek ki, a konzolok közti mezőben itt is reliefdísz, növényekből font girland látható. A III. emelet ablakainál első ízben jelenik meg Schmahl utcai homlokzatain a félköríves záródású ablak. Ezt eddig csak a belső udvarokban alkalmazta, itt azonban a Haggenmacher-palota belső homlokzata III. emeleti nyílásainak közeli rokonát láthatjuk. Ennek lényegét abban lehetne megfogni, hogy az íves záródású nyílásnál egy szögletes befoglaló formát alkalmaz. Ez vizuálisan összekapcsolja egymással a két nyílástípust, ugyanakkor a fennmaradó ívmezőkben új lehetőségeket tartogat a nyíláskeretezés gazdagítására, mely ez esetben rozetákkal történt. Nem elhanyagolható a korábbiaknál sokkal hangsúlyosabb főpárkány. A frízmezőt tulajdonképpen triglifekre és metópékra osztja, azonban nem az antik szabályokat követve, hanem jelentős módosításokkal, amelyek leginkább a triglif tetejére ültetett

¹⁰¹ Ezt a megoldást végül szintén megvalósította Schmahl, özv. Steindl Antalné házánál (Bp., V. Váci u. 70 – 1889) és az Uránia esetében (Bp., VIII. Rákóczi út 21. – 1895-96)

volutában érhetőek tetten. A metópékat reliefek töltik ki.¹⁰² Erre ül ki a fogrovatos, tojásléces, konzolsoros geiszon.

Az épületben szintén négyoldalról körülépített belső udvar található, amely a díszítőfestéssel ellátott dongaboltozatos kapualjon át közelíthető meg. Az épület utcai és hátsó, udvari keresztszárnya kéttraktusos, az oldalszárnnyak egymenetesek. Szokásos módon, az utcai szárny udvari homlokzata előtt loggiás közlekedőt építettek, amely ez esetben a I. és II. emeleten toszkán-fejezetes oszlopokkal támasztja az árkádíveket, míg a III. emeleten korinthuszi-fejezetek támasztják alá azt az archtirávot amely lezárja a kompozíciót. A kapualjból jobb kéz felé, egy ajtónyíláson át közelíthető meg a kétkarú lépcsőház, az udvar két hátsó sarkában pedig a két melléklépcső. Az épület földszintjén három üzlethelyiség, mosókonyha, valamint a hátsó traktusokban két kétszobás, és egy háromszobás lakás volt megtalálható. A félemeleten a házmesterlakáson kívül további négy lakás kapott helyet. A felsőbb szintek beosztása jóformán azonos volt. Szintenként egy-egy hatszobás, egy-egy ötszobás, két-két háromszobás, és egy-egy kétszobás lakás volt. A nagyobb foglalták el természetesen az utcai szárnyakat, míg a többi az udvarból nyílt. Összesen huszonhárom lakásával a ház, az Andrássy úton belül is viszonylag nagyinak számított.

A Fischer és Sonnenberg-ház (Bp., VI. Andrássy út 102.)

Schmahlt már 1882-ben megkereshették a Sugár út és Bajza utca sarkán levő, az előírások szerint a páros oldal utolsó zártosorúan beépíthető telkének társtulajdonosai, Fischer Zsigmond és Sonnenberg Imre divatáru kereskedők. 1882 őszén még egy háromemeletes épület terveit terjesztették az építési hatóság elé, amely azonban nem épült meg. 1883. augusztusában már valószínűleg a végül megvalósult kétemeletes épület terveit nyújtották be.¹⁰³ 1884 folyamán az épület vélhetően el is készült, mivel egyrészt szerepel Rozinay-nál,¹⁰⁴ valamint részletesen beszámol róla a Műszaki Lapok próbaszáma.¹⁰⁵ Engedélyezési tervei nem maradtak fenn.

¹⁰² Az alábbiak szerint három variációban: A) Tondóba foglalt szárnyas puttófej B) Ágak által övezett kártus C) Tondóba foglalt oroszlánfej. Sorrend: A-B-C-B-A-B-C-B-A-B-C-B...

¹⁰³ ÉpIp 1883. p. 292.

¹⁰⁴ ROZINAY 1883 69-70. tábló.

¹⁰⁵ Nagy Virgil: Az Andrássy-úton levő 102. számú bérház; in: Műszaki Lapok, 1885. (1. évf.), próbaszám 1., p. 7-10.

Az épületen, Schmahl későbbi házai fényében, már az önállósodni készülő tervező saját stíluskeresésének első mozzanatait érthetjük tetten. A nyílások kapcsolása, valamint az elhelyezésükkel való játék a homlokzat csekély magassága ellenére már a szigorú itáliai reneszánsz kompozíciós elvektől való elmozdulást jelzi, de például a tetőszerkezet kötő-, és fiókgerendáinak megfaragott végeiből előállított fa-főpárkány is ennek jele. A kivitelezésben itt is részt vett a Cava Romana, az I. emelet kapcsolt nyílásainak szabadon álló oszlopai trieszti mészkőből készültek. Az épület kivitelezésében részt vett továbbá

Az előkertes, utcasarkon álló ház fő-, és mellékhomlokzata egyaránt öt-öt tengelyes. Két alapvető jellemzője a Gschwindt-ház engedélyezési tervéhez hasonlatosan, a téglaborítás használata az emeleteken, valamint a félköríves nyílások kizárólagossága. Az armírozások segítségével kiemelt szélső axisok is újdonságot jelentenek a kompozíció függőleges tagolásában. Visszatérő elem azonban az I. emelet feletti frízmező, amelyet ezúttal nem relief, hanem Lotz Károly mitológiai témájú freskói¹⁰⁶ díszítenek.

Az épület funkcióját tekintve bérháznak készült. Szokásos, négyoldalról körülépített udvarral rendelkezik, utcai szárnyai két-, udvari szárnyai egytraktusosak. A főhomlokzati szárnyhoz kapcsolódó udvari közlekedő szokás szerint loggiás, árkádíves kialakítású. Ehhez kapcsolódik az kapualjon keresztül megközelíthető háromkarú fölépcső. Szintenként három lakás volt benne eredetileg megtalálható.

A Ragályi-ház (Bp., V. Múzeum krt. 39.)

1884. július 9-én adja be építési engedély iránti folyamodványát¹⁰⁷ *Dókus Ernő*,¹⁰⁸ országgyűlési képviselő, felesége Ragályi Ilona és testvérei ifj. Gyula, és Ferenc nevében. Az 1885. július 21-i szemle alapján a hatóság nem javasolta a *Wahl Hugó*¹⁰⁹ kivitelezte épület augusztus 1-jétől való használatbavételének engedélyezését, mivel még az építési

¹⁰⁶ Az Andrássy úti homlokzaton: Galathea diadala; a Bajza utcai homlokzaton: Bacchus diadalmenete. (Forrás: YBL1938 p. 151-151.)

¹⁰⁷ BFL IV.1407.b 36053/1884-III (építési engedélykérelem ügye)

¹⁰⁸ Dókus Ernő (Sátoraljaújhely, 1852 - Bp., 1934.I.17): Zempléni származású, országos politikus, a főrendiház tagja, császári és királyi kamarás, egyházi és közeleti személyiség. Édesapja Dókus József Zemplén vármegye főispánja volt. 1889-ben a szabadelvű párt támogatásával képviselői mandátumot nyert. 1910-től a Tiszáninnen Református Egyházkerület főgondnoka volt.

¹⁰⁹ Wahl Hugó (- Bp., 1886) építőmester, a Kraft és Wahl cég társtulajdonosa. Ybl Miklós újpesti Clarisseumának építőmestere.

állványokat sem bontották el,¹¹⁰ azonban bő egy héttel később, már mindent rendben találtak, így mégis megkapták a szükséges engedélyeket az eredetileg kért időponttól.¹¹¹

A fennmaradt engedélyezési tervek egy háromemeletes, zárt sorban álló épületet mutatnak.¹¹² Az öttengelyes homlokzat a Fischer-Sonnenberg-házhoz hasonlóan síkfelületein téglaborítású. A nyílások úgyszintén egytől egyig félkörívesek, amely hatást itt erősítik a földszinti üzletek, pillérek által elválasztott nagyméretű kirakatai. A homlokzat hangsúlyos elemei az I. emelet előtt végighúzódnak, valamint a II. emeleti, kizárólag a nyílások előtti részen, szerényebben kiülő erkélyek. A nyíláskeretezések az I-II. emeleten, szintén az Andrássy úti épülethez hasonlóan, fél-, és egész oszlopok által határoltak lettek volna, valamint utóbbi szinten a Gschwindt-palota megvalósult homlokzatán látotthoz hasonlóan, a félköríves záródású nyílás felett, egyenes szemöldökpárkány zárta volna a kompozíciót.

A megvalósult homlokzatról az is kiderül, ami vélhetően már az engedélyezéskor is szándékolt volt, hogy a homlokzat plasztikus elemeit¹¹³ vörösmészkőből készítették. Lényeges változtatás a nyíláskeretek egyszerűsítése az I. és II. emelet esetében, ahol a profilált kőkereten kívül, az íves záródású részt sugárirányban rakott téglákkal övezte Schmahl. A III. emelet pedig toszkán-fejezetes pilaszterek és a rájuk támaszkodó, a főpárkány részét képező architráv által keretezett, egyenes záródású ablakokat kapott. Ezen kívül tovább emeli a homlokzat rangját a III. emelet alatti, valamint a főpárkány képszékébe került sgraffito-dísz. A főpárkány konzolsorát – ismét csak a Fischer-Sonnenberg-házhoz hasonlóan – szintén a tetőszerkezet gerendáinak faragott végeiből alakították ki.

Az épület utcai szárnya két-, udvari szárnyai egytraktusosak, melyek közrefogják a kisméretű, négyoldalról körülépített belső udvart. A középtengelyben nyíló, boltozott kapualjból az utcai szárny udvari homlokzata előtt húzódó földszintes loggián át, jobbra fordulva közelíthető meg az északi, udvari oldalszárny mintegy kétharmadát elfoglaló kétkarú fölépcső. A szintén kétkarú melléklépcső a szárny maradék egyharmadában

¹¹⁰ BFL IV.1407.b 33579/1885-III (használatbavétel iránti kérelem)

¹¹¹ BFL IV.1407.b 34564/1885-III (második használatbavétel iránti kérelem)

¹¹² BFL XV.17.d.329 24118, 3. főló (homlokzati rajz)

¹¹³ A földszint teljes burkolatát, az erkélyeket, a nyíláskeretezéseket, az övpárkányokat, a homlokzatot oldalt vizuálisan lezáró sávokat.

kapott helyet, és az udvaron keresztül érhető el. Szintenként két-két lakást alakítottak ki eredetileg. Az I. emeleten található a nyolcszobás építetői lakás, a felső két szinten egy-egy öt-, és kétszobás lakás kapott helyet, melyek közül a nagyobb lakások elfoglalták a teljes utcai frontot. A földszinten eredetileg négy üzlethelyiséget terveztek kialakítani,¹¹⁴ ám a végül jóváhagyott terv nyomán ezekből a szomszédos két-két üzlethelyiséget egybenyitva alakították ki.¹¹⁵

Az Ybl mellett dolgozó Schmahl-ról (1873-1884)

Schmahl az Opera 1884. őszi megnyitását követően lépett ki Ybl Miklós irodájából. Talán ezzel, pontosabban saját praxisa megalapozásával van összefüggésben, hogy pont ekkoriban költözött a Király utcából a Sugár út elejére, a Del Medico-családnak épített ház III. emeletére, ahol minden valószínűség szerint nem csak együtt élt egyre népesedő családjával, de dolgozott is. Időközben Garms Hedvigtől megszületett legidősebb fia, *János Eberhardt*¹¹⁶ 1876-ban, valamint 1880-ban középső fia *Reinhold Lajos*¹¹⁷.

Schmahl Ybl-mellett készült tervei keletkezésének pontos körülményeit számos bizonytalanság lengi körül. Gyaníthatóan első megbízásait az Ybl által idő hiányában el nem vállalt munkák tették ki. Hogy ezeket mennyiben felügyelte ezt követően Ybl, egyáltalán tett-e ilyesmire kísérletet, az nem tudható, az is lehetséges, hogy a köztisztletnek örvendő építész ajánló szava, már garanciát jelentett a munka minőségére a leendő megbízónak, így nem volt szükséges, hogy ezeket maga Ybl személyesen is ellenőrizze. Ennek ellenére ez akár elő is fordulhatott.

¹¹⁴ BFL XV.17.d.329 24118 1. fölió (helyszínrajz, alaprajzok)

¹¹⁵ BFL XV.17.d.329 24118 4. fölió (pince, földszint alaprajz részlet, metszet)

¹¹⁶ Schmahl János Eberhardt (Bp., 1876 – Bp., 1935 k.) Schmahl Henrik elsőszülött fia, bankbizományos. Gyermek nélkül halt el.

¹¹⁷ Schmahl Reinhold Lajos (? 1880 - ?, 1917/20), Schmahl Henrik második fia, irodájának munkatársa, fiatalon elhunyt építész, két kiskorú lány apja.

Schmahl önálló munkássága – a német neoreneszánsz (1884-1888)

1884 őszén tehát Schmahl már saját építészeti tervező vállalkozást működtet. Ennek 1890-ig terjedő korszakából jószerivel csak épületeit ismerjük, hivatalos iratok, alkalmazottakra, munkatársakra való utalások sajnos egyetlen ügylet – későbbi belvárosi háza telkének megszerzése – kivételével nem maradtak fenn.

Első saját bérháza (Bp., VI. Paulay Ede utca 8.)

Ybl Miklósnak már 1870 körül volt saját bérháza.¹¹⁸ A korszak rohamosan növekvő népességű Budapestjén jó befektetésnek bizonyult a bérházépítés, és mivel az építészek eleve közvetlen kapcsolatban voltak ezzel a fajta gazdasági tevékenységgel, így nem meglepő, hogy többek is építettek saját bérházat. Schmahl az általa jól ismert Andrássy út belső szakaszával párhuzamosan futó Szerecsen utcában¹¹⁹ vásárolt magának telket, amelyen az 1885. február közepén megkapott engedély birtokában Amon Joseffel felépítette első saját, háromemeletes bérházát.¹²⁰ Az épület ugyanazon év október közepére már készen állt.¹²¹

A fennmaradt engedélyezési terven látható háromemeletes, kilenctengelyes homlokzat még valamivel gazdagabb,¹²² mint a megvalósult változat, de igazán lényegét érintő eltérés nincsen.¹²³ A homlokzat síkfelületeinek anyaga ez esetben is téglá, a földszint a lábazat kivételével vakolt. A nyílások a legalsó és legfelső szinten félköríves-, köztük egyenes záródásúak. A homlokzat egyhangúságát enyhítendő a két szélső és a középső tengelyek többihez való távolságát enyhén megnövelte az építész, így bár első pillantásra nem tűnik ki annyira látványosan, valójában van egy 1+3+1+3+1 ritmusa a kompozíciónak, amelyre csak enyhén erősítenek rá az I. emelet kiemelt tengelyeinek eltérő, timpanonos nyíláskeretezései. Alaprajzok hiányában¹²⁴ a beépítési kontúrból

¹¹⁸ Ma IX. Vámház krt. 13.

¹¹⁹ Ma Paulay Ede utca.

¹²⁰ BFL IV.1407.b 6087/1885-III (építési engedélykérelem); 10587/1885-III (387/1885 FKT. határozat)

¹²¹ BFL IV.1407.b 42745/1885-III (használatbavétel iránti kérelem)

¹²² BFL XV.17.d.329 29252, 2. fólió (homlokzat)

¹²³ A nyíláskeretezéseken való módosításon túl a földszinti nyílások kialakítása, valamint a III. emelet alatti övpárkány és a főpárkány frízmezejének díszítése ami megváltozott, elmaradt.

¹²⁴ Az Építési Ügyosztályok Tervtárában (XV.17.d.329) a helyrajzi szám alatt található iratanyagban fellelt jelzés szerint az alaprajzokat 1964-ben kiemelték innen. Hollétükről a levéltár munkatársai nem tudtak felvilágosítást adni.

annyit tudunk megállapítani, hogy a hátsó udvari keresztszárny elhagyásával három oldalról körülépített belső udvara van a háznak, amelynek terét a kapu tengelyében levő, hátrahúzott lépcsőház tömege osztja meg.

Az épületet nem sokáig tulajdonolta az építész. 1888 februárjában csereszerződést kötött dr. Siklóssy Károly orvossal,¹²⁵ amelynek értelmében a Szerecsen utcai házat elcserélte a belvárosi Hatvani utca 9. szám alatt található telekre, melyen később saját házát építette fel.

Második saját bérháza (Bp., VI. Paulay Ede utca 10.)

Schmahl első Szerencsen utcai bérházának elkészültét követően, öt hónap elteltével a szomszédos telek beépítésébe is belevág, 1886. március 20-án engedélyért folyamodik egy újabb háromemeletes bérház megépítése iránt.¹²⁶ Ennek birtokában ugyanazon év november 1-jétől kért használatbavételi engedélyt, a *Kauser Gyula*¹²⁷ kivitelezte épületre, amelyet néhány nap késéssel meg is kapott.¹²⁸

A bérház engedélyezési tervének homlokzata¹²⁹ jóformán szóról szóra korábbi, szomszédos házának engedélyezési terven látható homlokzatával egyezik meg. Megismétli az ott sem megvalósult földszinti nyíláskialakítást, elhagyja ugyanakkor a korábbira még tervezett, de ott sem megvalósult plasztikai részleteket, így a főpárkány és a III. emelet alatti övpárkány díszítését. A megvalósult homlokzat szomszédjától szintén mindössze pár apróságban tér csak el. Az I. emeleti ablakok feletti szemöldökpárkányokat a nyílásokkal a szemöldökmezők plasztikai díszítése helyett volutás állókonzolok kötik össze. Két helyen pedig, a 3., és 7. tengelyben pedig az egyenes szemöldökpárkányok fölött tondók kaptak helyet. Lényeges eltérés továbbá a III. emeleti axisok között megjelenő pilaszter, amely az az övpárkányhoz és a főpárkány architrávjához csatlakozik.

Mivel az elsővel ellentétben ennek a bérháznak az alaprajzai fennmaradtak,¹³⁰ így van képünk annak belső beosztásáról, egyúttal sejthetjük milyen lehetett a másiké. A beépítés módja azonos. A zárt sorban álló háromemeletes épület hátsó udvari keresztszárnyának

¹²⁵ BFL VII.200 Ökröss Bálint közjegyző iratai (innentől: BFL VII.200) 214/1888.

¹²⁶ BFL IV.1407.b 8813/1886-III (építési engedély kérelem)

¹²⁷ Kauser Gyula (Pest, 1855. – Bp., 1920.V.26) építész, építőmester, Kauser József építész öccse.

¹²⁸ BFL IV.1407.b 35447/1886-III (használatbavétel iránti kérelem)

¹²⁹ BFL XV.17.d.329 29253, 3. főlíó (homlokzat)

¹³⁰ BFL XV.17.d.329 29253, 1. főlíó (alaprajzok: pince, földszint, I., II., III. emelet)

elhagyásával itt is három oldalról körülépített belső udvar van, amelynek terét a kapu tengelyében levő, hátrahúzott lépcsőház tömege osztja meg. A kis udvarban a függőfolyosón keresztül közelíthetők meg a lakások, melléklépcsőház nincsen. A földszinten négy üzlet, és a házmesterlakás osztozik, az emeleteken pedig négy-négy lakás. Ebből egy háromszobás, a többi pedig kétszobás, de mindez úgy megoldva, hogy csupán egyetlen olyan lakás van szintenként, amelynek nincsenek utcai ablakai.

Az épületet Schmahl a másik bérházánál valamivel tovább, egészen 1894-ig megtartotta, amikor is eladta *dr. Mészáros Károly*¹³¹ orvosnak azt,¹³² valamivel több, mint 91.000 forintért.

A Nagykörút

A Nagykörút építésének elősegítésére 1871-ben törvény fogadott el az Országgyűlés. Ennek értelmében 15 évnyi adómentességgel támogatták a telektulajdonosokat. A gazdasági helyzet miatt azonban az építkezés annyira nem haladt előre, hogy 1883-ig mindössze 23 ház épült fel mellette. 1884-ben az építőkedv élénkítésére megújították az adómentességet¹³³, amely hozzájárult ahhoz, hogy mindössze 6 év leforgása alatt 106 bérház épült fel a körút mentén. A körút ünnepélyes, 1896-os megnyitásának időpontjáig pedig további 85 ház készült el.¹³⁴ Schmahl az 1884 és 1890 közötti időszakban a Teréz körút városképének alakításában játszott vezető szerepet, hiszen kilenc épületet tervezett ide. Ezt az időszakot Ruisz Rezső az Első építési főidőszaknak nevezi.¹³⁵ A Nagykörúttal kapcsolatban azt sem árt megjegyezni, hogy mintája a bécsi Ringstraße volt, de csak bizonyos tekintetben, hiszen a császárváros körgyűrűje a lebontott városi védművek helyén felszabadult hatalmas területen tudott kiépülni, és végeredményben a legfontosabb középületek gyűjtőtengelyévé vált. Ezzel szemben a budapesti Nagykörutat ért későbbi és kortárs kritikák is azt vetették a szemére, hogy alig található mellette közintézmény. A Ringstraße ezen felül – ahogyan Winkler Gábor is felhívja rá a figyelmet¹³⁶ - egy sokkal nyitottabb, tágasabb kompozíció a mellette található terek és parkok által, míg a

¹³¹ Mészáros Károly (Szeged, 1847 k. – Bp., 1898.I.29) nyugalmazott honvéd törzsorvos, bérháztulajdonos.

¹³² BFL VII.201 Zarka Dénes közjegyző iratai 772/1894.

¹³³ 1884. évi XVIII. törvénycikk

¹³⁴ PREISICH1964 p. 65-70.

¹³⁵ RUISZ1960 p. 20-21.

¹³⁶ MagyMűv19sz2013 p. 445.

Nagykörút egy sokkal zártabb kompozíció, melyet elsősorban 3-4 emeletes, változó párkánymagasságú bérházak látványa határoz meg.

Schossberger Henrik bérházcsoportja (Bp., VI. Teréz krt. 1-3-5.)

Schmahl Henrik első német neoreneszánsz hatásokat mutató munkája a *Schossberger Henrik*¹³⁷ nagyiparos számára, a Teréz körút és Király utca sarkánál felépített, fél tömböt elfoglaló, három bérházat egyetlen építészeti egységbe komponáló épület. A német terminológiában *gruppensinshaus*-nak nevezett műfaj a 19. század második felében alakult ki, azáltal, hogy az olyan grandiózus városépítészeti léptékű beavatkozásoknál, mint a bécsi Ring, vagy a budapesti Andrássy út, és Nagykörút, a tőkeerős nagyiparos réteg által megvásárolt jövedelmező telekegyüttesek beépítése során, felmerült az igény, hogy a középületek méretével vetekedő alapterülettel bíró bérházak maguk is középületeket idézzenek. Ezáltal két-három, vagy olykor több, egyébként önálló és gyakorta teljesen elkülönülő bérházat egyetlen kompozícióba foglaltak a megbízott építészek. A legkorábbi bécsi példák közé tartozik *Theophil Hansen* 1861-63 folyamán felépült Heinrichshof-ja, valamint az ottani Városháza közvetlen környezetében álló több telektömb 1870-80-as évekbeli beépítése is.

Schossberger Henrik 1885. szeptemberének végén az Közmunkatanácstól megkapott hozzájárulás nyomán vághatott bele a nagyléptékű építkezésbe.¹³⁸ A megbízott építőmester, Wahl Hugó 1886 első negyedévében azonban meghalt, amiért az építési hatóság a helyére kerülő személy bejelentésére szólította fel az építtetőt.¹³⁹ Ez magyarázza, hogy miért került az engedélyezési tervekre előbbi cégének tagja, az építkezés vezetését átvevő *Dániel György*¹⁴⁰ aláírása csak 1886. áprilisában.¹⁴¹ Július végén Schmahl benyújtotta az építési engedélyben előírt részletrajzokat az oromzatokról,¹⁴² majd október végén, a bérházak kapuit keretező oszlopok elmaradása

¹³⁷ Schossberger Henrik (? 1827- Bp., 1917) a Schossberger kereskedő-, és nagyiparos család sarja. Elsősorban a gabona, dohány és cukoriparban voltak érdekeltségeik.

¹³⁸ BFL IV.1407.b 38676/1885-III (építési engedélykérelem); 40652/1885-III (FKT határozat)

¹³⁹ BFL IV.1407.b 8637/1886-III (felszólítás az építőmester elhunytá miatti új építőmester bejelentésére)

¹⁴⁰ Dániel György (Pest, 1854 k - ?) építőmester, Dániel József építési vállalkozó és háztulajdonos fia, a Kraft & Wahl cég tagja, majd a Wahl Hugó utóda cég vezetője, amely 1894-ben csődbe ment.

¹⁴¹ BFL XV.17.d.329 29438; 29439; 29440 [együtt]: 1-2. fólió.

¹⁴² BFL IV.1407.b 24686/1886-III (csúcsfal részletrajzok bemutatása)

miatt visszajáró összeget igényelte meg.¹⁴³ Az épület az október 29-én megtartott építésrendőri vizsgálatot követően, 1886. november 5-től használatba vehető volt.¹⁴⁴

A Schossberger-bérházcsoport homlokzatáról egyetlen egységként van értelme szólni. A kompozíció a hasonló bécsi megoldásokkal egyező módon, a barokk palotaépítészet kompozíciós elvei szerint mozgatja meg a több, mint 70 méter hosszúságú főfrontot. Eszerint a két szélső tengely és a középrész – a tulajdonképpeni középső bérház - rizalitosan kiemelt. Az épület széleinél az enyhe előreugráson túl, ezt a látványos armírozás, a zárt sarokerkély, valamint a tető elé kiülő oromzatos kompozíció erősíti. A középrésznél egyrészt a homlokzati sík határozottabb előreugrása, másrészt a középső épület négyemeletessége, továbbá a szélső tengelyein alkalmazott zárterkélyek és a felettük található oromzatok végzik el ugyanezt a feladatot. Az ezáltal előállt összkép a 23 egymás mellé sorolt axis ellenére mozgalmas és változatos, azonban annak ellenére nem túlságosan elaprózott, hogy az épületet leginkább rövidülésben láthatja szemlélője. A mellékutcai homlokzatok közül a Király utcai hat-, a Kemniczi utcai¹⁴⁵ öttengelyes. A síkfelületek a már megszokott módon téglaborításúak, az egyéb építészeti részletformák vakoltak. Az egybefüggő, téglával burkolt felületeket a könyöklők és a nyílások boltvállának magasságában a homlokzaton végigfutó sima, szintén vakolt felületű sávok tagolják az I. és II. emeleten. A III. emelet alatt hangsúlyos övpárkány fut körbe, melynél alig hangsúlyosabb a homlokzatot záró főpárkány. A nyílások mind félköríves záródásúak, keretezésüket pilaszterek adják. Díszesebb, összetettebb a zárterkélyeken található ablakok keretezése, továbbá a III. emelet, az övpárkányról induló, tengelyeket elválasztó pilaszterek okán. A középső épület IV. emelténél Schmahl a III. emeleti homlokzati kialakítást ismétli meg, azzal a módosítással, hogy kettős, kapcsolt nyílásokat alakít ki, másrészt az ablakok parapetmezejét a zárterkélyek I. emeletéhez hasonlóan báboskorlátos betéttel töltötte ki. A tetőszerkezet meredek esésű, az elő kiülő oromzatok és saroktoronyok által a tömegkompozíciót alakító tényezők egyik leghatásosabb eszköze. A homlokzatok lecsapott találkozásánál, a négyszögletes alakú zárterkélyek tetején kör alakú saroktoronyok kaptak helyet az oromzatok között, melyek együtt, a tetőgerincek találkozási pontja elő kiülő kontyolt tetőidomokat fogják közre.

¹⁴³ BFL IV.1407.b 35310/1886-III (kiszökellék elmaradása miatti visszaigénylés)

¹⁴⁴ BFL IV.1407.b 35448/1886-III (használatbavételi engedély iránti kérelem)

¹⁴⁵ Ma Bp., VI. Szófia utca.

A fennmaradt engedélyezési terven látható homlokzat, és a megvalósult állapot között csekély eltérések mutatkoznak csak.¹⁴⁶ Ilyen a már említett, a bérházak bejáratí kapui feletti erkélyeket tartó, és ezáltal azokat keretező oszlopok elmaradása, valamint az oromzatok kialakításának módosítása.

Az épületegyüttes három bérháza teljesen elkülönül egymástól, átjárás nincs köztük. Csak a földszint és I. emelet alaprajzai maradtak fenn.¹⁴⁷ A bérházcsoport két háromemeletes sarokházból, valamint az általuk közrefogott négyemeletes, zárt sorban álló épületből áll. Mindegyik egység saját, háromoldalról körülépített belső udvarral rendelkezik. Az utcai szárnyak két-, az udvariak egytraktusosak. Mindhárom kapualj a Teréz körútról nyílik, melyekből egyenesen a nyílnak a háromkarú főlépcsők. A melléklépcsők az egyes bérházak udvari szárnyaiban kerültek elhelyezésre. Az épületek belső architektúrája is azonos. Az udvarban, ha lehet, még markánsabb szerepet kapott a téglaborítás. A körúti szárny belső homlokzata előtti, szélesebb folyosószakaszokat öntöttvas oszlopok tartják, a többi részen konzolos alátámasztású függőfolyosó szolgálja a közlekedést. Szintenként, és épületenként három-három, eltérő méretű lakást alakítottak ki, míg a földszinteket a szoba-konyhas házmesterlakást kivéve az üzletek helyiségei foglalták el.

Az épület sikerét jól mutatja, hogy nem csak a hazai szaksajtó publikálta képét,¹⁴⁸ de 1888-ban homlokzatának képét, és a sarokrészek részletrajzait leköszölte a Wiener Bauindustrie-Zeitung képes melléklete.¹⁴⁹

Politzer Gusztáv bérháza (Bp., VI. Teréz krt. 25.)

A kereskedő és bankár Politzer-család amellet, hogy a Teréz körút egyik legnagyobb építetője volt, azzal, hogy sorozatban Schmahl-t bízták meg bérházaik felépítésével, az építészttették a körút e szakaszának legfoglalkoztatottabb építőjévé. Az 1886-ot követő két év leforgása alatt négy bérházat tervezett a számukra, valamint irányította a belvárosi

¹⁴⁶ BFL XV.17.d.329 29438;29439;29440 [együtt], 1. fólió (főhomlokzat)

¹⁴⁷ BFL XV.17.d.329 29438;29439;29440 [együtt], 2. fólió (pince, fszt., I. em. alaprajz); A felsőbb szintek építéskori állapotára csak következtetni lehet, ugyanakkor mivel bérházakról van szó, nagy valószínűséggel teljesen azonos, vagy nagyon hasonló volt a felsőbb szintek eredeti eloszlása is.

¹⁴⁸ ROZINAY1883 81. tábla

¹⁴⁹ Wiener Bauindustrie-Zeitung – Wiener Bauten Album 1888 (6. évf.) 11-14. tabló

Szervita tér 5. szám¹⁵⁰ alatt található, Politzer Gusztáv tulajdonában levő, megroggyant ház szerkezeti megerősítését is.¹⁵¹

1886. február 25-én kelt Politzer Gusztáv építési engedély iránti kérelme a Teréz körút páratlan oldalán található telkének háromemeletes bérházzal való beépítésére, amelyre a jóváhagyást rövidesen, március első hetében meg is kapta.¹⁵² Az építkezés azonban a szomszéd telek rendezetlen és a higiénés szempontok szerint sem megfelelő állapota miatt nem tudott megindulni azonnal,¹⁵³ ráadásul a telek tulajdonosával kialakult vitás ügy¹⁵⁴ is elhúzódott, bár az építkezés így is bő egy év alatt, 1887. április végére befejeződött.¹⁵⁵

Az épület engedélyezési tervei nem maradtak fenn. A kilencetengelyes, háromemeletes homlokzat leginkább a Ragályi-, és a Schossberger-házak közeli rokonának tekinthető. A földszinten visszatér Schmahl Andrassy úton a Del Medico-ház, és a Gschwindt-ház esetében már alkalmazott kapcsolt, diadalív-motívumsoros nyílásrendje. A vakolt felületű részt hangsúlyos övpárkány zárja le, melynek triglifes-metópés frízmezeje szintén a sugárútról lehet ismerős. A homlokzat I. és II. emeletének nyílásai félköríves záródásúak, keretezésük gazdagon tagolt, a vonalvezetést követő profilált szalagkerettel. Ahogyan az I., úgy a II és III. emeleti ablakok könyöklője is az övpárkányok részeként lett kialakítva. Így a homlokzat alapvető jellegét a vízszintes tagolás adja. A III. emeleti ablakokat korinthoszi-fejezetes pilaszterek keretezik, melyek a főpárkány architrávjához kapcsolódnak. A háromrészes, frízmezejében sormintaszerűen maszkokat és bőségszarukat váltogató, konzolsoros főpárkányt kiegészíti a ráboruló tetőszerkezet megfaragott gerendavégeinek képe, amely egyúttal a homlokzat markáns, vízszintes lezárását adja. A földszint vakolt, az I-II. emeleten a homlokzat síkfelületei téglával burkoltak, míg a III. emeleten az ablakközökben létrejövő falmezők a téglához hasonló színű csempével borítottak. Az építészeti részletformák vakoltak.

¹⁵⁰ Helyén ma Lajta Béla 1911-12-ben épült Rózsavölgyi-háza található.

¹⁵¹ BFL IV.1407.b 26245/1886-III (Politzer Gusztáv házána ügye)

¹⁵² BFL IV.1407.b 6525/1886-III (építési engedélykérelem)

¹⁵³ BFL IV.1407.b 10089/1886-III (Politzer Gusztáv panasza)

¹⁵⁴ BFL IV.1407.b 14263/1886-III (Landauer Ede fellebbezése); 20078/1886-III (az FKT elutasító végzése); 38127/1886-III (Landauer Ede felszólítása)

¹⁵⁵ BFL IV.1407.b 13871/1887-III (használatbavételi engedély)

Az épületről alaprajzok hiányában az állapítható meg, hogy utcai szárnyán két-, udvari szárnyain egymenetes. Az utcai rész udvari traktusa előtt a szokásos módon emeletes loggia biztosítja a közlekedést, míg a többi helyiség a függőfolyosókról közelíthető meg.

Politzer Ármin bérháza (Bp., VI. Teréz krt. 30.)

1886. március 27-én írta alá Politzer Ármin a Teréz körút, az Új utca¹⁵⁶ és a Gyár utca¹⁵⁷ között elhelyezkedő telken felépítendő négyemeletes bérházának építési engedély iránti kérelmét.¹⁵⁸ Az FKT jóváhagyását¹⁵⁹ rövidesen megkapó építkezés terveinek módosítását következő év márciusában jelentették be a hatóság felé, e szerint nem csak a belső beosztás, de a homlokzati tervek is változtak időközben.¹⁶⁰ 1887. május 1-jétől az épület megkapta a használatbavételi engedélyt.¹⁶¹

Sajnos sem az eredeti, sem a módosított engedélyezési tervek nem maradtak fenn. A homlokzat és az egész épület tömegformálása jóval csendesebb, mint a Schossberger-féle épület esetében. Schmahl a körúti homlokzat aszimmetrikus hangsúlyát a jobb szélső, utcasarokhoz eső tengelyben kialakított zárterkéllyel idézi elő. Érdekes azonban megjegyezni, hogy az Új utcai, 18 axist számláló homlokzat középtengelyére nézve az egész épület külső képe szimmetrikus. Ezt azt jelenti, hogy a Gyár utca felőli homlokzat, mindenféle másodlagosságot mellőzve, egy az egyben körúti párjának tükörképe. A homlokzat sík felületeinek itt már jóval kisebb része téglával burkolt, csak a II. és III. emeletre korlátozódva. Azonban a korábbiakhoz képest viszonylag gazdag plasztikai díszítés miatt, ezek a felületek sem nagyobb egységekként, sokkal inkább falmezőkként jelentkeznek. A homlokzati tagolást ugyanis nem csak a megszokott övpárkányok jelentik, de a tengelyhatárokon álló pilaszterek is. A földszint és a mezzanin-szerűen kialakított I. emelet dísztelenebb homlokzata vakolt, kváderezést imitáló bekarcolásokkal. A nyílások az ilyen módon négytengelyes főhomlokzatok esetében kettésével kapcsoltak, amelyeket az I. emeleten pusztán könyöklőpárkány és a II. emeleti erkélyek konzoljai öveznek. Utóbbi szint esetében a profilált szalagkeretezést felülről egy

¹⁵⁶ Ma Bp., VI. Zichy Jenő utca.

¹⁵⁷ Ma Bp., VI. Jókai utca.

¹⁵⁸ BFL IV.1407.b 9489/1886-III (építési engedélykérelem)

¹⁵⁹ BFL IV.1407.b 11720/1886-III (FKT hozzájárulás: 1339/1886)

¹⁶⁰ BFL IV.1407.b 10375/1887-III (módosított tervek beadása)

¹⁶¹ BFL IV.1407.b 13872/1887-III (használatbavételi engedély)

szegmensíves szemöldök egészíti ki. A III. emelet szintén szalagkeretezésű nyílásai alatt fogrovatos könyöklők találhatóak, amelyek a velük egyvonalban álló pilaszter-fejezetekkel együtt övpárkányszerű hatást keltenek. A felső szint ikernyílásait pilaszterek kapcsolják össze, és keretezik, alulról az állókonzolok támasztotta könyöklő, felülről a gazdagon faragott képmezejű konzolsoros főpárkány architrávja határolja. A körüti homlokzat második, a hátsó homlokzat harmadik tengelyét ugyanezen a szinten két-két íves záródású szoborfülke határolja, melyeknek enyhén kiugró posztamensén gyermekalakok ülnek. Az Új utcai homlokzat két szélső tengelye a főhomlokzatokkal azonos építészeti kialakítást kapott, amely rizalitszerűen előreugrik a mellékutcai homlokzat síkjából. A középső 16 tengely egyforma kialakításának egyhangúságát egyedül a II. emelet, itt egyenes szemöldökpárkányai fölött az 5., 8., 11., és 14. tengelyekben elhelyezett tondók oldják. Az épület tetőszerkezete ezúttal kis esésű, melybe egyedül a zárterkélyek

A négyemeletes bérház zárt sorú beépítésben, három utca által határolva fekszik, így csak utcai szárnyai vannak, mely mind kéttraktusosak. Az épület két kapualja egymásra szimmetrikus, egymással szemben nyílik, a körüti homlokzaton a 2. axisban, a Gyár utcai homlokzaton a 3. axisban. A telek enyhe szabálytalanságából adódó szögbeli eltérést a kapualj részét képező nyolcszögű, fülkékkel bővített tér hivatott leplezni, amelyből mindkét oldalon oldalirányba nyílik a kétkarú fölépcsőház. A főhomlokzatok udvari traktusai előtt ez esetben is loggiás közlekedő húzódik, a mellékutcai szárny lakásait pedig konzolok által alátámasztott függőfolyosóról lehet megközelíteni.

A Richard-udvar (Bp., VI. Teréz krt. 22.)

A Teréz körút és az Aradi utca saroktelkét az FKT-től vette meg¹⁶² *Richard von Drasche-Wartinberg*,¹⁶³ az osztrák nagyiparos-család sarja. Schmahl, mint az építtető megbízottja 1886. július 3-án írta alá az építési engedélykérelmet, amelyet néhány nappal később meg is adott a Fővárosi Tanács,¹⁶⁴ majd a hónap végén a Közmunkatanács hozzájárulása is

¹⁶² BPCIM1885-86 p. 47. Ekkor még az FKT szerepel tulajdonosként feltüntetve.

¹⁶³ Richard von Drasche-Wartinberg (Bécs, 1850.III.18 – Bécs, 1923.VI.14) osztrák nagyiparos, orientalista és festő. Heinrich von Drasche-Wartinberg nagyiparos fia, a ma is működő Wienerberger téglagyár alapítójának örököse. [Forrás: Österreichisches Biographisches Lexikon 1815-1950, Band 1., Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Bécs, 1957., p. 198.]

¹⁶⁴ BFL IV.1407.b 20007/1886-III (építési engedély)

megérkezett.¹⁶⁵ Az építész még ugyanezen év októberének végén kérelmezte¹⁶⁶ a tervmódosítás miatti nagyobb „kiszökellék” után fizetendő többletdíj kirovását, ám a hatóságnak nem lehetett sürgető a dolog, mert az ügyet csak 1887. januárjában tárgyalták, és csak februárban engedélyezték a 110 forint befizetését.¹⁶⁷ Az elkészült épület használatbavételére 1887. november 3-tól kapták meg az engedélyt.

A Richard-udvarként is emlegetett épületben összegződnek a korábbi német neoreneszánsz stílusban megépült körúti épületek elemei. Az engedélyezési terven látható,¹⁶⁸ és a megvalósult homlokzat között néhány apróbb, ám fontos eltérés mutatkozik. A zárt sorú beépítésben, utcasarkon álló háromemeletes épület fő-, és mellékutcai homlokzata egyaránt héttengelyes, jóllehet a mellékutcában jóval nagyobb tengelytávokkal. A nyílások főhomlokzat 4., és 6. axisa kivételével kapcsolt ikernyílások. A sarokrésznél a két oldal csatlakozását köralapú zárterkély oldotta meg. A főhomlokzat középső három tengelye rizalitosan előreugrott a síkból. A középtengelyben nyílt volna a szegmensíves záródású kapu, és fölötte kezdődött a III. emeletig felfutó zárterkély. A középrészt három tengely széles oromzat koronázta meg. A szegmensív, mint nyílászáródás ugyan csak a kapunál, valamint a két szomszédos földszinti nyílásnál jelent meg, ugyanakkor az egész homlokzaton jelen volt, mivel a földszinti, I. és III. emeleti nyílások szemöldökdiszei ilyesformára voltak tervezve. További figyelemreméltó momentum a III. alatti övpárkányban megjelenő domborműves fríz, valamint, hogy a homlokzat, a Schossberger-házakhoz hasonló jelleggel téglaborítású.

Ehhez képest a végül megvalósult formában – hiába a téglagyáros építető – csak a belső udvarba jutott a téglaborításból, a teljes külső homlokzat vakolatot kapott. Az épület tömege közel azonos maradt, ugyanakkor számos fontos részlet változott meg. A körúti homlokzat középső, rizalitosan kiugró része valamivel hangsúlyosabban ugrik előre. A zárterkély téglalap alapú lett, és hármassal ikernyílást kapott sarokrésznél. Az összes nyílás egyenes záródású lett, és a szegmensíves formák a nyíláskeretezésekben is eltűntek, helyettük a földszinten sugárirányban rakott kváderkövek, az I. és II. emelet esetében egyenes, míg a III. emeletnél timpanonos szemöldökök kerültek a homlokzatra az ablakok fölé. Az erősen kváderezett földszinti homlokzat mára, az üzletek későbbi

¹⁶⁵ BFL IV.1407.b 23443/1886-III (FKT hozzájárulás: 2844/1886)

¹⁶⁶ BFL IV.1407.b 35433/1886-III (kiszökellék ügyében kérvény)

¹⁶⁷ BFL IV.1407.b 5348/1887-III (kiszökellék engedélyezése – FKT: 359/1887)

¹⁶⁸ BFL XV.17.d.329 28878, 3. fólió (főhomlokzat)

kialakítása miatt jelentősen vesztett összhatást befolyásoló szerepéből. A III. emelet alatti övparkány szerepe is változott az engedélyezési tervhez képest, a fríz eltűnt, helyette a főparkány alatti zónának a timpanonos szemöldök közé eső részeit díszítik girlandok által övezett maszkok. A homlokzaton további plasztikus szobrászati díszek is megtalálhatóak az I. emeleti ablakok szemöldökmezőiben, valamint az oromzaton, ahol a családi címer mellett többek közt egy stilizált napóra is helyet kapott. Schmahl a szomszédos Teréz krt. 20. szám felé, valószínűleg azért, hogy a meredek esésű tetőzet miatt keletkező, nyomasztó méretű tűzfal ne jöjjön létre, kontyolta a tetőt, így nem csak a ház látképe lett megnyugtatóbb az Oktogon felől, de a városkép is jól járt. Az így létrejött tűzfalat egyébként a főparkány fölötti részen az oromzatra rimelő volutával, nagy síkfelületének felső harmadában pedig két tondóval díszítette.

Az épület az utcai szárnyakon két-, az udvariakban egytraktusos. Schmahl a háromkarú lépcsőházat a mellékutcai szárny udvari traktusában alakította ki, míg a melléklépcső az udvari szárnyak találkozásához került. Ezen épületében a belső udvar építészeti kialakítása éppen annyira figyelemre méltó, mint a külső homlokzat. Az engedélyezési terv részeként fennmaradt, a kapualjon át felvett metszeten is jól látható a fölépcsőház előtti loggiás közlekedő kialakítása.¹⁶⁹ A tervezett és a megvalósult állapot jobban közelít egymáshoz, mint a külső homlokzat esetében, itt például megmaradtak a téglafelületek, a nyílások szegmens-, és kosáríves lezárásai. Lényeges változtatás a kompozíció alján és tetején történt. A magasszint félköríves árkádsora helyett egy, a Schmahl által kedvelt földszinti utcai homlokzatokon is vissza-visszatérő megoldás, egy kapcsolt diadalív-motívum készült. A tető előtt pedig elmaradt zárterkély tetejével összefüggésben kialakított oromzat. Ezen kívül a gotizáló részleteket mutató korlátok és parapetmezők helyett báboskorlátos megoldás valósult meg. A gotizálás ennek ellenére jelen van az épületben, a kapualj bordás hálóboltozatának formájában. Az udvari loggia mindkét utcai szárny udvari traktusa előtt végighúzódik, az udvari szárnyak előtt konzolos függőfolyosó húzódik.

Az alaprajzok tanúsága szerint¹⁷⁰ eredetileg a földszinten sem üzlethelyiségek, hanem lakások kaptak helyet. Ez jól mutatja, hogy a körút építésének e szakaszában mennyire kialakulatlan volt még a környék kereskedelme. Az épületben így szintenként négy-négy

¹⁶⁹ BFL XV.17.d.329 28878, 2. földió (metszet a kapualjon át)

¹⁷⁰ BFL XV.17.d.329 28878, 1. földió (pince, földszint, I. em. alaprajz)

lakást alakítottak ki, melyekből a legnagyobb, hatszobás, a legkisebb kétszobás volt. Érdekesség, hogy a földszint legnagyobb, ötszobás lakásából egy belső lépcsőn át megközelíthető volt a pince, ahol az érintett lakás konyhája, éléskamrája és cselédszobája kapott helyet. A használatbavételi engedély tanúsága szerint a tetőtérben, az oromzat hármaskézi ablaka mögött festőműtermet alakítottak ki.

Politzer Zsigmond bérháza (Bp., VI. Teréz krt. 47.)

Politzer Zsigmond 1887. márciusának elején nyújtja be építési engedélykérelmét,¹⁷¹ a Teréz körút Podmaniczky utca sarkához közeli, még lényegében beépítetlen részén¹⁷² található telken egy háromemeletes bérház megépítésére, melyet a hónap közepén tárgyal az építési hatóság, ám az engedélyezésre a telekrendezéssel, és szabályozással kapcsolatos problémák miatt 1888. januárjában kapják meg az engedélyt.¹⁷³ Az épület fennmaradt tervein az 1887. május 12-iki dátum szerepel,¹⁷⁴ a *Wawra és Pfeiffer*¹⁷⁵ építőmester-páros aláírásával együtt.

A három utcára néző saroképület legmarkánsabb eleme a körútra néző nyolctengelyes főhomlokzat sarokrészének kialakítása, amely rizalit kiugrásával, aszimmetrikus zárterkélyével és hatalmas oromzatával válik a kompozíció domináns tömegformáló és jellegalkító elemévé. A földszint és az I. szint speciálisan rakott párnakváderezéssel borított, melyet egy hangsúlyos, ám üres képmezővel rendelkező övparkány választ el a felső szintektől. A II. és III. emeleten a megszokott síkfelületeket téglával burkoló, az építészeti részleteket vakolatból formáló homlokzatalakítással találkozunk. A földszinti nyílások kivételével, melyek félkörívesek, az összes nyílás egyenes záródású. A II. emeleti ablakok a hangsúlyos szélső tengelyekben, valamint a főhomlokzat esetében a 2-5. axisban timpanonos, egyébként egyenes szemöldökparkányt kaptak, szerény, a szemöldökmezőt kitöltő szobrászati díszekkel. Hangsúlyos még a triglifes-metópés frízű,

¹⁷¹ BFL IV.1407.b 9031/1887-III (építési engedély kérelem)

¹⁷² Ma a Teréz körút – Szobi utca – Kármán utca által határolt tömbben. Ezek utóbbi két utca csak 1895-ben kap nevet.

¹⁷³ BFL IV.1407.b 20770/1888-III (FKT hozzájárulás: 2283/1888)

¹⁷⁴ BFL XV.17.d.329 28830, 1-3. fölió (alaprajzok, helyszínrajz; metszet; homlokzat)

¹⁷⁵ Wawra Kelemen és Pfeiffer József (?) építőmesterek által működtetett vállalkozás, melynek legnagyobb megbízása 1885-től Bukovics Gyula tervei nyomán épülő Földművelésügyi Minisztérium épületének kőfaragó és kőműves munkái voltak.

konzolsoros, ámde szerényebb kiülésű főpárkány. Az oldalhomlokzat tizenkettő-, a hátsó héttengelyes.

Az épület négyoldalról körülépített belső udvarral rendelkezik, amely a három utcai oldalon kétmenetes szárny, valamint a fő és melléklépcsőt is magába foglaló egytraktusos udvari szárny által határolt. Ezeket a körüti homlokzat 3-4. tengelyében nyíló, oszlopok és a rájuk támaszkodó erkély által keretezett kapubejárón keresztül lehet megközelíteni. Ez a homlokzati kompozíció a Schossberger-házcsoportnál elmaradt megoldás felelevenítését, és megvalósítását jelenti. Az udvarba vezető kapualj bal oldalának utolsó szakaszából nyílik a kétkarú fölépcsőház, amelynek félemeletenkénti pihenőiből további egy-egy lépcsőkar ágazik ki a Kármán utcai szárny előtti loggia irányába. Mivel itt a másik lépcsőkar elmaradt, ennek helyére fért be a kétkarú cselédlépcső. Így a Kármán utcai fronton lakók saját szintjükről felfelé ugyan csak úgy tudtak menni a fölépcsőn, ha előtte legyalogoltak az alattuk található közös pihenő szintjéig, ugyanakkor a lakásba való megérkezést, vagy távozást teljes mértékben biztosítani tudta. Az épület földszintjén két üzlethelyiség volt megtalálható, egy nagyobb, vendéglő számára készült a sarokrészen, és egy kisebb a kapu bal oldalán. A földszinten ezen kívül ott volt még a kapualjból nyíló házmesterlakás, valamint további négy két-, illetve háromszobás lakás. Az emeletek beosztása megegyezett minden szinten két-két két-, három-, és négyszobás lakás volt megtalálható.

Misner Ignác és neje Politzer Josefa bérháza (Bp., VI. Teréz krt. 45.)

Előbbi épülettel párhuzamosan épült Politzer Zsigmond unokatestvére, Politzer Josefa férjének, dr. Misner Ignác ügyvédnek megbízásából a Szobi utca torkolatának másik oldalán egy szintén háromemeletes bérház. A korábban későbbi felesége apjának jogi képviselőjét is ellátó ügyvéd 1887 márciusának elején nyújtja be építési engedély iránti kérelmét,¹⁷⁶ amelyet a bizottság március végén jóvá is hagy, és ezért az épület vélhetően következő év folyamán el is készült. A levéltári őrzésben fennmaradt, hiányos engedélyezési terveket szintén a Wawra és Pfeifer építőmester páros szignálta.¹⁷⁷

Az engedélyezési terv homlokzati rajza nem maradt fenn, így ez esetben is csak a megvalósult épületről tudunk beszélni. A vakolt homlokzatú épület Schmahl-tól

¹⁷⁶ BFL IV.1407.b 11566/1887-III (építési engedély kérelem)

¹⁷⁷ BFL XV.17.d.329 28832 1-2. fólió (alaprajzok, helyszínrajz; keresztmetszet)

szokatlan módon nem aszimmetriával reagálja le a saroktelek szituációját, a 1+8+1 tengelyes ritmusú főhomlokzat teljesen szimmetrikus. A földszint nagy valószínűséggel félköríves nyílásait a körüti portálépítések során megsemmisítették. Az I. emelet alatt üres képmezejű, a II. emelet alatt girlandos szobrászati díszítéssel ellátott képmezejű, míg a III. emelet alatt ennél szerényebb, egyszerű könyöklőpárkány osztja vízszintesen a homlokzatot. A rizalitosan kiemelt szélső tengelyeket armírozás, valamint a III. emeleten ikernyílás, továbbá ezek felett hangsúlyos a rizalit szélességéhez igazodó oromzat hangsúlyozza. A nyílások az I-II. emeleten egyenes záródásúak, a felső szinten félkörívesek. A keretezések, egyszerű szalagkeretek, melyeket a középső két szinten egyenes szemöldökpárkányok zárnak le, amit II. emeleten az életműben példa nélkül álló síkszerű fekvőkonzolos, amforás kompozíció egészít ki. Mindezt a tengelyhatárokon triglifszerű hatást keltő állókonzolokkal tagolt frízmezejű konzolsoros főpárkány zárja le, mely fölött meredek esésű tető egészíti ki a kompozíciót.

Az épület középtengelyében nyíló kapualjon át közelíthető meg a négyoldalról körülépített belső udvar, amelyet a kétmenetes utcai, és az egyemenetes udvari szárnyak öveznek. A kétkarú fölépcsőház a kapualj jobb oldalához kapcsolódik, melyről elérhető a körüti szárny udvari traktusa mögött húzódó loggiás közlekedő, valamint a körfolyosó, amelyhez a hátsó, udvari kereszt szárnyban kapcsolódik a patkóalakú melléklépcső. Az épület földszintjén a sarokrészen egy nagyméretű, kávéház számára kialakított üzlethelyiség található, valamint további négy, kisebb bolt, a házmesterlakás, valamint két kétszobás lakás. Az emeleteken szintenként egyforma beosztás szerint hat-hat lakás kapott helyet. A legnagyobb négyszobás saroklakásokból és a legkisebb egyszobás udvari lakásokból egy-egy darab, a két- és háromszobásokból két-két darab.

Rosenbaum Adolf és neje bérháza (Bp., V. Bajcsy-Zsilinszky út 8.)

A Rosenbaum Adolf lókereskedő és neje Schönfeld Johanna számára épített bérház építési engedély iránti kérelme 1888 januárjában érkezik be az illetékes hatósághoz, és azt meg is adják.¹⁷⁸ 1888 novemberében még zajlanak az építkezés befejező munkálatai, amikor bemutatják a hatóságnak a módosított erkély terveit.¹⁷⁹ Az épület befejezése 1888 végére, 1889 elejére esik.

¹⁷⁸ BFL IV.1407.b 65/1888-III. (építési engedély kérelem)

¹⁷⁹ BFL IV.1407.b 35907/1888-III (nyílt erkély módosított tervei)

Tekintve, hogy a ház elpusztult és engedélyezési tervei sem maradtak fenn, kevés kiindulópontunk egyike, az az 1950-es években készített fényképfelvétel, amely a Kiscelli Múzeum Fotótárában található.¹⁸⁰

A felvételen egy háromemeletes, zártosorú beépítésben álló 1+5+1 tengelyes homlokzat látszik. Az alsó két szint erőteljesen kváderezett, a felsőbb szintek sima vakolt felületűek, bár a rizalitosan előreugró szélső tengelyek határain kváderes felületű falsávok húzódnak. Összhatásában Schmahl egyik legzsúfoltabb homlokzata. A földszinti félköríves nyílások kivételével a többi egyenes záródású. A I. emelet ablakok felett sugarasan rakott kváderkövet imitáló díszítés, a II. emeleti nyílások felett szegmensíves szemöldök, míg a felső szinten egyenes szemöldökök. A homlokzat egészen dominálnak a vízszintes osztás képező, minden szint alatt megjelenő övpárkányok, a felső két szinten viszont az ablakközökben pilaszterek tagolják a nagyobb síkfelületeket. A homlokzat érdekes, játékos eleme a középtengelyben nyíló kapubejáró feletti, szegmensíves szemöldökpárkány és azt alátámasztó konzolok közé fogott Nap dombormű. A homlokzat kevésbé jellemző Schmahlra, némely elemében egészen barokkos íze van, mint például a harmadik emelet felfelé szélesedő pilasztereinek.

Az épület alaprajzi beosztására szintén csak közvetett forrásokból tudunk következtetni, mint például a megépülte után, és lebontása előtt keletkezett kataszteri térképek. Ez alapján annyi állapítható meg, hogy az épület utcai szárnya két-, udvari szárnyai egytraktusosak voltak, melyek közrefogták, a keskeny, téglány alakú belső udvart.

Bár a ház a második világháború során, hátsó szárnyain súlyosabban megsérült,¹⁸¹ mégsem ennek mértéke, hanem inkább a városrendezési szempontok miatt tűnt el. A Deák teret északról, az Erzsébet teret keletről határoló tömböt ugyanis az 1960-as évekig bezárólag lebontották. A tárgyalt épületre a dokumentumok tanúsága szerint 1953. szeptemberében kiadták a bontási engedélyt,¹⁸² ám a munkálatokat csak 1956 januárjában jelentették készre.¹⁸³

¹⁸⁰ Budapesti Történeti Múzeum Kiscelli Múzeum Fotótára; ltsz.: 33.348.

¹⁸¹ BFL XV.17.d.329 24449 10-18. fólió (bontási tervek 1953-ból a „romházra”)

¹⁸² BFL XV.17.d.329 24449 26. fólió (bontási engedély: 1953.IX.7)

¹⁸³ BFL XV.17.d.329 24449 25. fólió (jelentés bontás elkészültéről: 1956.I.31)

Stern Ármin bérháza (Bp., VI. Teréz krt. 23.)

Schmahl utolsó Teréz körúti házát dr. Stern Ármin ügyvédnek, és királyi tanácsosnak tervezte, aki 1888. júniusában adta be építési engedély iránti folyamodványát, és rövidesen meg is kapta a körút és Aradi utca sarkánál található telken való munkálatok megkezdésére a feljogosítást.¹⁸⁴ Az épület valószínűleg 1889 első félévében elkészült, mivel ezen év márciusának végén Schmahl még részletterveket mutatott be a hatóságnak.¹⁸⁵

Sajnos a ház engedélyezési terveinek állapota miatt, azok nem hozzáférhetőek restaurálásukig. Ezért a háromemeletes sarokház megvalósult homlokzatáról lehet csak beszélni. Schmahl a bő egy és egynegyed évvel korábban befejezett szomszédos házában homlokzatához mindössze az homlokzati magasság tekintetében alkalmazkodott teljesen, az övpárkányok vonala már nem egyezik. A díszítés és arányrendszer szempontjából alárendelt szint ez esetben a III. emelet helyett, a II. emelet lett, amely „megörökölte” az egyenes nyílászáródást is. Az 1+7+1 tengelyes főhomlokzat és az 1+8+1 tengelyes mellékutcai homlokzat többi nyílása félköríves záródású, erősen a szomszédra hasonlító gazdagon díszített szalagkeretszerű keretezéssel. A homlokzati felületek és díszek egységesen vakolatból képzettek a földszintet rusztikázás választja el vizuálisan a lakószintektől. Az minden szint alatt jelen levő övpárkányok miatt erőteljes a homlokzat vízszintes tagolása, ugyanakkor ennek ellenható tényező a szélső tengelyek - fő-, és mellékhomlokzaton egyaránt – rizalitos kiemelése, melyet armírozás helyett kváderezett felületű pilaszterek határolnak. Hangsúlyos díszítőelem a III. emeleti ablakok ívmezői közt megjelenő profilportrés tondósor. A homlokzatot képszék nélküli, de gazdagon tagozott konzolsoros főpárkány zárja le, melyre kis hajlásszögű nyeregtetők borulnak.

Schmahl önálló munkássága – az átmenet (1888-1891)

Bár nehézkes, és nem is túlzottan tudományos, de ha mégis meg kell állapítani egy időpontot, hogy mikor indult el Schmahl végleg a neoreneszánsz formavilág elhagyásának útján, akkor azt 1887-88-ra tennénk. Ekkor kezdődik meg és fejeződik be a velencei gótikus stíluskorszakot megnyitó Del Medico Ágoston megrendelésére a budai, vízivárosi Kacsa utcában a család szálámigyárának építése. Az iratok tanúsága

¹⁸⁴ BFI IV.1407.b 26140/1888-III (építési engedély iránti kérelem)

¹⁸⁵ BFL IV.1407.b 29236/1888-III (részlettervek bemutatása)

szerint a megrendelő „*egy velencei palazzot*”¹⁸⁶ kért Schmahl-tól. Nincs biztos forrásunk arra nézvést, hogy e megrendelésnek lett volna kulcsszerepe az életmű következő fél évtizedét meghatározó stílus kialakulásában, ugyanakkor az életműről tudósító szerzők többsége tényként kezeli a velencei utazást. Meg kell jegyezni ugyanakkor, hogy Schmahl eddigi életművében is benne volt a gotizálásra való hajlam, amely legerőteljesebben a Richard-udvar belső kiképzésében, főleg annak engedélyezési tervén jelentkezett, jóllehet ez elsősorban a térlefedésekre, és a mellvédek díszítésére korlátozódott, nem állt össze koherens, architektúra-szervező erővé.

Schmahl átmenetinek minősített épületei sem mind azonos mértékben és jelleggel képviselik saját típusukat. Az itt felsoroltak közt van olyan épülete, amely

Schmahl saját háza (Bp., V. Kossuth Lajos utca 9.)

Mint az már szóba került, Schmahl Henrik és Siklóssy Károly között 1888 februárjában jött létre az a csereszerződés,¹⁸⁷ amelynek értelmében az építész a Szerecsen utca 8. szám alatti bérházát némi ráfizetéssel elcserélte a Hatvani utca¹⁸⁸ 9. számú telkére. Schmahl-nak a telekre több terve is született. Az első engedélykérelem, amely egy mezzaninszinttel négyemeletes bérházra vonatkozott, 1888. június 20-án kelt.¹⁸⁹ Azonban ettől a tervtől valamilyen okból kifolyólag elállt, és két héttel később egy kétemeletes ház terveit nyújtotta be a hatóság elé.¹⁹⁰ Az is kiderül az iratokból, hogy a telken állt épületet augusztus végéig lebontatta. Szeptember közepére datált az újabb, immáron harmadik terv, amely a második változat homlokzatát nagyrészt megtartotta, de a beépítés kontúrját megváltoztatta.¹⁹¹ Ez a terv sem az utolsó azonban. 1888. október 1-jén megbízta Szelke József ügyvédet, hogy képviselje a hátsó telekszomszédra, a mai Reáltanoda utca 10. számra kiírt árverésen.¹⁹² Mint az ismeretes, törekvése sikerrel járt. Schmahl ismételten átdolgozott tervei azonban nem érintették az új tulajdont, ehelyett a beépítés mértéke még kisebb lett.¹⁹³ Sajnos a legutolsó tervváltozat homlokzati terve nem maradt fenn. 1889.

¹⁸⁶ BFL IV.1407.b 42746/1890-III (Del Medico Ágoston szalámigyárának ügye)

¹⁸⁷ BFL VII.200 214/1888 (csereszerződés)

¹⁸⁸ Ma Bp., V. Kossuth Lajos utca.

¹⁸⁹ BFL IV.1407.b 20154/1888-III (építési engedély kérelem)

¹⁹⁰ BFL IV.1407.b 28498/1888-III (módosított építési engedély kérelem)

¹⁹¹ BFL IV.1407.b 35046/1888-III (módosított építési engedély kérelem)

¹⁹² BFL VII.200 1316/1888 (meghatalmazás)

¹⁹³ BFL IV.1407.b 33205/1888-III

márciusában ismét módosította a külső kialakítást, mivel a fényképésműterem helyett lakást, lakásokat akart kialakítani.¹⁹⁴ Első ízben 1889. augusztus 1-jétől kért használatbavételi engedélyt, ám a hatósági bejárásról készült leirat szerint az épület belseje ekkor még koránt sem állt készen a használatra, így végül csak 1890 júliusától vehette birtokba hivatalosan saját házat.¹⁹⁵ Arra nézve nincs teljes bizonyosságunk, hogy az építész irodája 1890-et megelőzően valóban az akkori lakhelyén, az Andrássy út 13. III. emeletén lett volna, azonban 1890-től már biztos, hogy az építész lakhelye és munkahelye egyazon helyen volt.

A legelső, négyemeletesnek tervezett ház engedélyezési anyagából homlokzati rajz nem maradt fenn. A kapualjon át felvett metszetből viszont annyi kiderül, hogy a földszint és a mezzanin szint kváderezett felületet kapott volna.¹⁹⁶ Bár Vadas Ferenc azt írja, hogy „a nagy falfelületek dús (freskó és sgraffito) díszítése, gazdag építészeti tagozása a Sugárút legreprezentatívabb épületeire emlékeztet”.¹⁹⁷ A metszeten ez nem, ugyanakkor az első udvar földszintjét lefedő síkfödémet alátámasztó karcsú, öntöttvas oszlopok, valamint a szintén öntöttvas oszlop és falazott szerkezetek által tartott háromkarú fölépcsőház jól látható. A második tervváltozat homlokzati rajza egy teljes egészében öntöttvas szerkezetet ábrázol, amelyet széles frízmezejű övpárkányok tagolnak a szintek között. Ezeket gazdag, reneszánsz ihletésű ornamentális és figurális festés, valamint az épületben működő vállalkozások hirdetési feliratai töltötték volna ki.¹⁹⁸ A hattengelyes épület nagyméretű földszinti, és I. emeleti nyílásai egyenes-, a II. emeletiek íves záródásúak lettek volna. Az egyes nyílásokat mindössze öntöttvas pillérek és oszlopok választották volna el. A harmadik tervváltozat homlokzata ettől jóformán csak annyiban tért volna el, hogy egy manzárdszerűen kialakított fémszerkezetes üvegtető került a homlokzat fölé, amely a fényképésműtermet fogadva volna be.¹⁹⁹ A megvalósult homlokzatról jó minőségű fényképfelvételt eddig nem sikerült feltárnia a kutatásnak, a reklámszerű ábrázolások, és későbbi utcaképek alapján az alábbiakban összegezhető: a homlokzat bádog és öntöttvas elemekből készült el, ám a lakószintté lett, hattengelyes III. emelet

¹⁹⁴ BFL IV.1407.b 10676/1889-III

¹⁹⁵ BFL IV.1407.b 28639/1890-III

¹⁹⁶ BFL XV.17.d.329 24197, 1. fólió (metszet)

¹⁹⁷ VADAS2008 p. 75. (Vadas maga sem hivatkozik a homlokzati rajzra.)

¹⁹⁸ BFL XV.17.d.329 24197, 3. fólió (módosított homlokzat)

¹⁹⁹ BFL XV.17.d.329 24197, 4. fólió. (módosított homlokzat)

tömör, téglafalazatot és egyenes záródású nyílásokat kapott. A szintén hataxisos II. emeletet azonban a félköríves nyílások helyett, háromkaréjos záródású ablakokkal valósították meg, amely a földszint és az I. emelet szélső tengelyeiben is megjelent. A két axis szélességű, kirakati célú középső nyílások egyenes záródásúak maradtak, ugyanakkor sarkaiknál ezek is a háromkaréjos záródások felével lezártak.

Az épület első tervváltozatának alaprajzi beosztása ismeretlen, a fennmaradt metszetből következtethetünk csak, amely alapján egy „E” alakú beépítés készült volna, amely a szomszédos telek felé fordult, ennek középső szára lett volna a lépcsőház, amely két részre osztotta a belső udvart. A második, kétszintes tervváltozat esetében már egy háromoldalról, „C” alakban körülépített belső udvar jött volna létre.²⁰⁰ A háromkarú lépcsőházat Schmahl rátolta az utcai szárnyra, így az közvetlenül a kapualjhoz csatlakozott volna. A földszintet – a házmesterlakás kivételével – teljes egészében az utcáról nyíló nagyobb, és a kapualjból nyíló kisebb üzlethelyiség töltötte volna ki. Az I. emelet utcai részén az üzlethelyiségekhez tartozó helyiségeken kívül két háromszobás bérlakást tervezett kialakítani. A II. emelet utcai részét a főlépcsőházból nyíló egyterű üzlethelyiség – fényképésműterem – töltötte volna ki, a fennmaradó részen pedig az alatta levőkkel azonos alaprajzú lakásokat alakított volna ki. A kétkarú melléklépcső a hosszúkás udvari oldalszárny hátsó részén kapott volna helyet. A harmadik tervváltozat jóval kisebb alapterületre korlátozódott volna.²⁰¹ A jóformán változatlan homlokzat mögött így lényeges változtatások történtek. A földszint egyetlen egybefüggő üzlettérre alakult. Hogy minél kevesebb helyet foglaljon el, a kétkarúra karcsúsított főlépcsőház indítása felkerült az I. emeletre, ahova egy egykarú lépcső vitt fel. Ezt a szintet teljes egészében az üzlethelyiséghez kapcsolódó emeleti terek töltik ki. A II. emeletről felfelé a főlépcső gyakorlatilag nyaktaggá válik a mellette megnyíló világítóudvarok miatt az utcai és a hátsó szárny között. Ezen a szinten egyetlen hatszobás lakás volt megtalálható, eggyel feljebb pedig a fényképész-műterem és a hozzá kapcsolódó lakás. Az utolsó tervmódosítás²⁰² ezt a részt érintette, a műterem helyett egy nagyméretű irodahelyiséggel²⁰³ ellátott, ötszobás lakás jött itt létre.

²⁰⁰ BFL XV.17.d.329 24197, 8. fölió. (alaprajzok: pince, földszint, I. és II. emelet)

²⁰¹ BFL XV.17.d.329 24197, 10. fölió (alaprajzok: pince, földszint, I., II., és III. emelet)

²⁰² BFL XV.17.d.329 24197, 11. fölió (módosított alaprajz, III. emelet)

²⁰³ A terven látható felirat: *bureau*.

Nagy valószínűséggel tehát a Schmahl-család a felső szintet használta, egészen a gellérthegy villa 1910 körüli felépültéig. A hatalmas üzlethelyiséget az átadást követően pár évig Neruda Sándor gyógyfűszer- és illatszer nagykereskedése használta. Neve egyébként a második tervváltozat homlokzati rajzán is feltűnt már, így valószínűleg kifejezetten az ő igényei szerint alakította Schmahl az üzletteret. Neruda sikere azonban mégsem tartott sokáig itt, mert 1895-től már a híres Holzer Divatház foglalta el helyét. A házat az ő igényeik miatt bővíthette Schmahl 1906-7 során a telek hátsó részének beépítésével. A jól menő divatház jóval túlélte az építést, egészen az 1935-ig működött, hogy aztán csődjét követően átadja helyét Nagykovácsy Milenkó áruházának. Ez sajnos már az utcai homlokzat átalakításával járt, amelyet az 1950-es államosítás után tetőzött be az épület teljes átalakítása Úttörő Áruházzá. 2006-ban ezt az épületet is lebontották, így Schmahl egyik kulcsfontosságú házából csak a tervek töredéke, és néhány fotó, ábrázolás maradt.

Özvegy Steidl Antalné bérháza (Bp., V. Váci utca 70.)

Steidl Antal özvegye, Ulberth Teréz háztulajdonosnő építési engedélyét 1889. április 21-én tárgyalta az építési hatóság.²⁰⁴ A Lipót utca²⁰⁵ déli részén levő telken még 1867-ben férje megrendelésére Wieser Ferenc épített nyílt szint, raktárt és festőműhelyt,²⁰⁶ valamint ugyanebben az évben Lohr János épített porcelánégető kemencét az akkor fennálló épület pincéjébe.²⁰⁷ Bár Steidl Antalról más információt nem sikerült feltárni, ez alapján nagy valószínűséggel porcelánfestő-műhelye volt. Özvegye több budapesti bérház tulajdonosnője volt. Az építkezés valószínűleg 1890-ben befejeződött.

A zárt sorban álló háromemeletes, öttengelyes homlokzatú épület a körüli házak rokonának tekinthető. Homlokzata majdnem teljes mértékben az engedélyezési terv lapján látható módon valósult meg.²⁰⁸ Legközelebbi rokona a Teréz krt. 25. szám alatti épület. A homlokzat felső szintjét kivéve a nyílások félköríves záródásúak, a felső szinten egyenesek. A földszint erőteljesen kváderezett, melyet az engedélyezési terven egy hangsúlyos, szobrászati dísszel ékesített frízmezővel rendelkező övpárkány zárt le. A

²⁰⁴ BFL IV.1407.b 11939/1889-III (építési engedély kérelem)

²⁰⁵ Ma Bp., V. Váci utca.

²⁰⁶ BFL XV.17.b.312 Pest szabad királyi város Építő Bizottmányának tervei (innenről: BFL XV.17.b.312)

²⁰⁷ BFL XV.17.b.312, 940/1867.

²⁰⁸ BFL XV.17.d.329 23958, 3. fólió (homlokzat)

geiszon egyúttal az I. emeleti ablakok könyöklőjeként is szolgál, az ablakok díszes, íves szalagkeretézést kaptak. A homlokzat felső szintjeit pilaszterek zárják le két oldalról, melyek felszíne kváderezással borított. A II. emeleti ablakok keretezése az övpárkány kivételével azonos az alatta található szinten láthatóval. Az ablakok közötti síkfelületeket téglá borítja. A III. emelet alatt ismét hangsúlyosabban megformált övpárkány fut végig, amelyre a szokásos módon feltámaszkodik a gazdagon tagozott konzolsoros főpárkány architrávja. A felső szint ablakait tehát ezek a pilaszterek keretezik, köztük üresen hagyott faltükrök.

A megvalósult homlokzat jelentős eltérése, hogy a földszint felett nincsen végigfutó, díszített frízmező, helyette egy, az üzletek bérlőinek hirdetési felületül szolgáló üres, hosszúkás faltükrő kapott itt helyet. A homlokzatot szegélyező pilaszterek felületképzése egyszerűbbé vált, valamint a III. emeleti ablakok közötti üres faltükrőkbe táncoló puttókat ábrázoló domborművek kerültek, amelyek A-B-A-B ritmusban ismétlik önmagukat. Meg kell jegyezni, hogy az I-II. emeleti ablakok keretezése nem vakolatból húzott díszekből, hanem égetett terrakotta színű elemekből áll össze.

Az épület egy hosszúkás, az utcafronthoz képest pár fokos töréssel befelé haladó, egyik oldalán enyhén keskenyedő telekre épült. A kéttraktusos utcai és hátsó szárnyakat, egy egymenetes udvari összekötőszárny kapcsolja össze a telek déli oldalán húzódva. A kapualj az udvarba vezet, amelyből megközelíthető az oldalszárny előtt húzódó emeletes loggia, amely a kétkarú lépcsőt is magában rejt. Az engedélyezési terv metszetén látható szegmensíves árkádok helyett félköríves, III. emeletén pedig csúcsíves záródású nyílásokkal épült meg ez a rész.²⁰⁹ Melléklépcső Schmahl Paulay Ede utcai bérházaihoz hasonlóan itt sincsen. A földszinten két üzlethelyiséget, a házmesterlakást, és a hátsó részben egy háromszobás lakást terveztek kialakítani.²¹⁰ A felsőbb szinteken egységesen két-két lakás található, melyek a loggia két végéből nyílnak. A Váci utcára néző négyszobás, a hátsó telekszomszéd Szerb utcai szerb ortodox templomra és annak kertjére néző belső lakások háromszobások.

²⁰⁹ BFL XV.17.d.329 23958, 2. földió (metszet)

²¹⁰ BFL XV.17.d.329 23958, 1. földió (helyszínrajz, alaprajzok: pince, fszt., I., II. és III. emelet)

Özvegy Del Medico Péterné házának terve (Bp., I. Batthyány utca 7.)

A Del Medico-család még 1887-ben az Andrássy úti bérpalotájuk III. emeletén lakó Schmahlt újabb épület tervezésével bízta meg. A Batthyány utcában található telkük kibővítésére a környék szabályozása miatt került sor. Ezen a szakaszán az utca középvonalát, annak kiegyenesítése miatt déli irányba tervezték eltolni, így a páratlan, északi oldalon a telkek megnagyobbítására nyílt lehetőség, míg a páros, déli oldalon a házak kisajátítására és bontására volt szükség. Az első, elkallódott tervre 1887. augusztus 19-én kért engedélyt az építtető.²¹¹ Az építkezés azonban nem kezdődhetett meg, mivel az utca szemközti oldalán található telek kisajátítása nem haladt, és ezért csak 1889 nyarán kaptak engedélyt²¹² az általunk is ismert tervek.²¹³

Az engedélyezési terv homlokzata a körüli házakkal rokonítható német reneszánsz eredetű elemeket hordoz. Az emeletes homlokzat övpárkánnyal és a szélső tengelyeket kiemelő kvadersávokkal tagolt. A főpárkány is háromrészes, képszékében szobrászati dísz kapott volna helyet, melyet kiegészített volna az alatta található padlásszint előtti falazat díszítőfestése, valamint a téglány alakú ablakok szintén németes keretezése. Az 1+3+1 tengelyes, középrizalitos ház a földszinten kváderezett. Az emeleten, a középső három tengely előtt, konzolokra és a köztük húzódó szegmensíves boltívekre támaszkodó báboskorlátos erkély fut végig, amely a középtengelyen zárterkéllyé lép elő. Az összes nyílás, a félköríves kapu kivételével, egyenes záródású. A zárterkély sarkain pillérek, vagy háromnegyedoszlopok, az erkély sarkainak törpepilléreire pedig szabadon álló oszlopok állnak, melyek faszerkezete pergolát tartottak volna. A zárterkély ikernyílással megnyitott, és kontyolt félnyeregvető fedte volna. A zárterkély ablakainak parapetmezőjében dombormű.

A megvalósult homlokzat díszítésében jelentősen eltér.²¹⁴ A tömeg, a tengelyek száma, és a nyílásritmus azonos marad, ugyanakkor a részletek a zárterkély kivételével megváltoztak. A főpárkány átalakult, az architrávot a tengelyhatárokon oroszlánfejes konzolok támasztják alá, méretét tekintve szerényebb, képszékét sgraffito díszíti. A homlokzat nyílásai szegmensívesek lettek, keretezésük egyszerű, a velencei gótikában

²¹¹ BFL IV.1407.b 29736/1887-III (építési engedély kérelem)

²¹² BFL IV.1407.b 25174/1889-III (újabb építési engedély kérelem)

²¹³ BFL XV.17.d.329 13885 1-2. f.őlió (alaprajz; homlokzat)

²¹⁴ Az elpusztult épület homlokzatát Hermann Rückwardt 1890-es fotójáról ismerjük.

alkalmazott fűrészfogsoros kialakítású. A homlokzaton nagy, egybefüggő, vakolt síkfelületek jelentkeznek, a földszint kváderezése visszaszorult a földszinti nyílások könyöklőjéig terjedő lábalazta.

Az épület alaprajzából az is kiderül, hogy tulajdonképpen toldalékolásról van szó.²¹⁵ A meglevő ház elé, a telekhez kapcsolt részen épült fel az új kéttraktusos utcai szárny, valamint egy új háromkarú fölépcső. Az utcai-, és a hátsó szárny két-, a telek keleti oldalán húzódó udvari szárny egymenetes. A homlokzat bal szélén nyíló kapualjon át az udvarba vezetett. A földszint utcai részének fennmaradó részét egy háromszobás lakás foglalta el. Az udvarból nyíló, az ovális alaprajzú melléklépcső megközelítésére is szolgáló közlekedősre fűzték fel a házmesterlakást, valamint egy további kétszobás lakást. Az emelt utcai részét szintén egyetlen, háromszobás lakás foglalja el, míg a függőfolyosón át volt megközelíthető, a földszintiekkel közel azonos alaprajzú további két lakás.

Grosinger Lipót örököseinek bérháza (Bp., VII. Király utca 41.)

A Király utcában található telek Grosinger Lipót²¹⁶ vaskereskedő örököseinek tulajdonát képezte, amikor 1889 májusában építési engedély kérelmet adtak be egy három-, és részben négyemeletes bérház felépítésére,²¹⁷ melyet meg is kaptak. Az üzlethelyiségben alkalmazott kovácsoltvas és szegecselt szerkezetek részletrajzait Schmahl ugyanazon év novemberében mutatta be a hatóságnak.²¹⁸ A ház használatbavételi engedélyt pedig 1890 augusztusában kapott.²¹⁹ Időközben azonban tervváltoztatás is történt, melynek engedélyezési tervei 1890 júliusából származnak.²²⁰

A tervanyagban részeként nem maradt fenn az engedélyezési terv homlokzati rajza, ezért arra csak az alaprajzból²²¹ és metszetből²²² következtethetünk. A nyílásosztás a

²¹⁵ BFL XV.17.d.329 13885, 2. főlíó (alaprajz: pince, fszt., I. emelet)

²¹⁶ Grosinger Lipót (Pest, 1790 körül (?) - Pest, 1866.IX.28) vaskereskedő, bérháztulajdonos. 1824-ben nyer polgárjogot, 1845-től működtetett vasöntödét a Király utca külső szakaszán, feleségtől, Zettner Erzsébettől hat gyermeke született.

²¹⁷ BFL IV.1407.b 16511/1889-III (építési engedély kérelem)

²¹⁸ BFL IV.1407.b 34670/1889-III (részletrajzok)

²¹⁹ BFL IV.1407.b 36688/1890-III (használatbavételi engedély)

²²⁰ BFL XV.17.d.329 34117, 3-6. főlíó (módosított pince, fszt., I., II. és III. emeleti alaprajz)

²²¹ BFL XV.17.d.329 34117, 1. főlíó (helyszínrajz, alaprajzok: pince, fszt., I., II., III. és padlásemelet)

²²² BFL XV.17.d.329 34117, 2. főlíó (metszet)

földszinten megegyezik a később kivitelezett megoldással, az I. és II. emeleten azonban a megvalósult helyett, a középtengelyben két különálló, a III. emeleten pedig hármas kapcsolt ablakok nyílnak.

A megvalósult épület négyből, háromtengelyes jellegűvé vált azáltal, hogy a középső nyílásokat egyesítve, négyes kapcsolt ablakok jöttek létre az emeleteken. A szélső tengelyekben kettős ikerablakok nyílnak. A vakolt, nagy síkfelületeket alkalmazó homlokzat széleit armírozás szerű kváderezett felületű falsávok zárják le. A földszinten csapott tetejű, a háromkaréjos és a számáthátíves záródás kombinációjából kialakított lezárásúak az ajtónyílások, míg az egyenes záródású portáloknál a lecsapott rész kellő hosszúságú megnyújtásával jelenik meg ugyanez. Az épület összes emeleti nyílása egyenes záródású viszont, keretezésük egyszerű, profilált szalagkeret. A III. emelet alatt hangsúlyos övpárkány húzódik a nyílások könyöklőjeként, a homlokzatot háromrészes, erőteljesen kiugró, konzolsoros főpárkány zárja le.

A ház keskeny, a tömbbelsőbe mélyen benyúló, téglány alakú telken áll, amelyet kéttraktusos utcai szárnyal és egymenetes udvari szárnyakkal építettek be, oly módon, hogy az udvart csak három oldalról zárják közre, a 43. számú ház tűzfalára nézve. A kétkarú fölépcsőt az utcai-, és udvari oldalszárny találkozásának helyezte el Schmahl, amelyből megközelíthető egyrészt az előbbi mögött húzódó loggiás közlekedő, másrészt szinteltolással a pihenőkből, a másik irányban az utóbbi előtt húzódó függőfolyosó. A földszint mintegy felét a két üzlethelyiség, maradék részét a házmesterlakás és egy háromszobás lakás tölti ki. Az I. emelet utcai szárnyát, valamint az oldalszárny egy részét egyetlen ötszobás lakás foglalta el. A függőfolyosóról továbbá két, három szobás lakás volt elérhető. A II., és III. emeletek alaprajzi beosztás ezzel megegyezett, illetve a szinteltolások rendszer miatt négyemeletes udvari szárny felső szintjén további két lakás lett volna. Ez azonban 1890 nyarán bejelentett módosítás fényében nem valósult meg. A módosított tervek egy további lényeges változtatást tartalmaznak. A függőfolyosó kialakításától eltekintettek, helyette a hátsó szárnyakban levő nagyobb, háromszobás lakások közvetlenül a fölépcsőházból, a kisebb lakások pedig a közvetlenül a melléklépcsőház teréből nyílnak.

Révay Ferenc bérháza (Bp., VI. Délibáb utca 26.)

Az átmeneti korszak utolsó állomásának a *báró Révay Ferenc*²²³ számára az Andrássy út 125. szám alatt található 1882-ben Weber Antal tervezte villájának kertjébe, a Délibáb utcai részre épített bérház tekinthető. Ez is része volt annak a jelenségnek, amely az Andrássy út külső szakaszának egyre intenzívebb, a zöldet felszámoló beépítéséhez vezetett, és amelyről Gábor Eszter részletesen értekezett.²²⁴ Az építtető az Andrássy úttal párhuzamos Délibáb utcára néző, szabadon álló, kétemeletes bérház – amelyet jellemző módon az engedélykérelemben nyaralóként nevesítenek – építése iránt folyamodott 1890 júliusának első felében, amelyet augusztus 1-jével meg is kapott.²²⁵ Mivel az FKT mérnökei számára nem volt elég, az engedélyezési terven látható helyszínrajz,²²⁶ ezért pótlólagosan részletesebb ábra benyújtására kötelezték az építész, amelyet októberben fogadtak el.²²⁷

A szabadon álló épület főhomlokzati rajzát ismerjük.²²⁸ A magassíkszint feletti övpárkányig vakolt, kváderezett, felette téglával burkolt a négytengelyes, egyszerűnek tetsző homlokzat. A középtengelyen nyíló, vimpérgás kompozícióval keretezett kapualj már a velencei gótika ihletése alatt született megoldás. Az épület magassíkszínti nyílásai szegmensíves záródásúak, felettük sugárirányban rakott kváderköveket imitáló vakolás. A felső szinteken látható hármás ikerablakok egyenes záródásúak, egyszerű, profilált kerettel egybefogottak. Felettük a német reneszánszban jellemző szegmensíves téglasor-dísz, mely a Richard-udvar engedélyezési tervén is megjelent. Az II. emeleti nyílások könyöklőit egyszerű övpárkány fogja egybe, míg a homlokzat lezárását az ablaknyílások széleivel egyvonalban ülő konzolokkal díszített főpárkány adja. Az épületre kis hajlásszögű, kontyolt nyeregtető ül ki.

A kéttraktusos, középfolyosós épület kapualjába betérve egykarú lépcső visz fel a magassíkszínti közlekedő szintjére, ahonnan a kétkarú fölépcső is indul. A földszinten

²²³ Révay Ferenc, báró (1835-1916) földbirtokos, műgyűjtő, a főrendiház tagja. A Révay-család műgyűjteményének – mely festményekből, fegyverekből és ötvösmunkákból állt főként – egyesítője, melyet mosóci (ma Mosovce, Szlovákia) kastélyában tett meg.

²²⁴ GÁBOR2010

²²⁵ BFL IV.1407.b 29759h/1890-III (építési engedély kérelem)

²²⁶ BFL XV.17.d.329 29655, 1. földió (helyszínrajz, alaprajzok: pince, fszt., félemelet, I., és II. emelet)

²²⁷ BFL IV.1407.b 40794/1890-III (pótlólagos helyszínrajz)

²²⁸ BFL XV.17.d.329 29655,

az Andrássy úti villát kiszolgáló kocsiszín, és négyállásos istálló, valamint a házmesterlakás, és egy kétszobás bérlakás kapott helyet. A félemeleten a kocsiszín és az istálló felett szénapadlás került elhelyezésre. Az emeleteken a lépcső pihenőiből két-két háromszobás lakás nyílt.

Az épületet 1923-ban Schmahl tanítványai, a Révész és Kollár építészpáros tervei szerint bővítették, homlokzatát átalakították.²²⁹ Ma ebben a formájában áll.

SCHMAHL HENRIK 1890-IG TERJEDŐ MUNKÁSSÁGÁNAK ÉRTÉKELÉSE

Összegzés - Stílus-kérdések

Mint az látható, Schmahl 1890 körüli időig terjedő alkotói időszakában is erőteljes változásban van az általa alkalmazott építészeti formanyelv. Merev határok, időpontok erőszakolt meghúzása természetesen nem lehetséges, ugyanakkor meg kell jegyezni, hogy Schmahl-t némely, gyengébb képességű kortársával ellentétben egyáltalán nem jellemzi, hogy szabadon válogatna a díszítőrendszerek között. Nagyon is tudatosnak tűnik. Éppen azért volt célszerű kronologikus rendben tárgyalni házait, mert így látható az ív, amelyet leírnak, és így bizonyos megszorításokkal, de a korábbi fejezetcímekben kezdő és végpontként jelölt évek vállalhatóak. Konceptiózus változás tehát, amely végbemegy. Vannak persze kedvelt motívumok, amelyeket később is szívesen felhasznált, annak ellenére, hogy az esetleg az adott stíluson belül eredetileg nem létezett, ugyanakkor, mint az köztudomású, a stílustisztaság – főleg a kései historizmusban – nem volt elvárás. Schmahl jó érzéke éppen abban rejlik, hogy a legtöbb stílusban képes ugyanolyan jó színvonalon alkotni. Képes ugyanazt a megoldást, részletet egy itáliai eredetű reneszánsz, és egy német eredetű reneszánsz formavilágot idéző házon is felhasználni, úgy hogy azt egyikből sem érezzük kilógónak. A három-négyemeletes városi bérházak ráadásul olyan új, a reneszánsz idején ebben a formájában ismeretlen építészeti feladatot jelentenek, amely különösen jó adaptációs készséget igényel. Persze a 19. századi mintakönyvekből ezeket a gyengébb képességű építészek, építőmesterek is ki tudták olvasni, ugyanakkor Schmahl olyan készségszinten vegyíti és változtatja formáit, hogy nála nem csak az elsajátított felszínről, de a formaalakítás mélyebb megértéséről van szó.

²²⁹ BFL XV.17.d.329 29655, 6-18. fólió (átépítési tervek két változatban)

Az itáliai eredetű reneszánsz formák felhasználása

Az itáliai eredetű formák használatának ihletadó forrását nemigen szükséges keresnünk, hiszen maga Ybl Miklós, mestere az. Az Ybl által, az 1880-as években alkalmazott, alapvető jellemvonásaiban római forrásokra és a cinquecento századára visszavezethető, de természetesen firenzei és quattrocento elemeket is tartalmazó díszítőrendszert sajátítja el. Természetszerűleg ez elsősorban Andrássy úti házainál jellemző. Első önálló épülete, a Del Medico-ház esetében bizonyos homlokzati részleteknél, így például a földszinti és I. emeleti nyíláskeretezéseknél sugarasan rakott, ék alakú boltkövet imitáló kváderek a firenzei quattrocentóra vezethetők vissza, így a Giuliano de Sangallo tervezte Pallazzo Gondira (1490.). Összhatásában azonban az Andrássy út 13., egyenes záródású ablakaival, hangsúlyos frízmezejében díszített övpárkányával inkább rómaiias jelleget képvisel, pláne, hogy az engedélyezési terven látható félköríves földszinti nyílássor helyett, kapcsolt diadalív-motívumsort hoztak létre. A II. emeleti ablaksor tengelyváltásos díszítésének őseredetije az építészként Bramante-tanítvány Raffaello két épülete lehet, a római Palazzo Branconio dell'Aquila (1520 körül), és a firenzei Palazzo Pandolfini (1518 körül). Jóllehet mindkettő a szegmensíves és timpanonos szemöldökök váltogatásával éri el hatását, ugyanakkor – bár nyilván nem Schmahl újítása – nem sikerült olyan előképet találni, ahol timpanonos és sima szemöldökpárkányok váltották volna egymást. Az iménti analógiákhoz viszont kétségtelenül közel áll a Gschwindt-palota engedélyezési tervének homlokzata, ám annak van egy ezeknél is közelebbi rokona.

Az alkotói stíluskorszak csúcsművének tekinthető Haggenmacher-palota legközelebbi ihletadója a vele párhuzamosan épülő Operaház lehetett. Számos elemében rokon a két épület. A leghangsúlyosabb elem a főhomlokzat középrészét elfoglaló oszlopos kompozíció, amely bár antik emlékekig is visszavezethető volna, így például a Constantinus-diadalívig, ám Ybl Miklós kedvelt motívumáról is szó van egyúttal. Természetesen nem az egész kompozícióról, de a hasonló helyzetben, homlokzati síkok előtt elhelyezett, gyakorta szoborkompozíciók posztamensenként is szolgáló szabadon álló oszlopokról van szó. Megjelenik például a Ganz Mauzóleum bejáratának két oldalán, a Várkert Bazár gloriette-nek nevezett részénél, és természetesen az Operánál. Egyrészt a pályatervben, de még hangsúlyosabban a végleges tervre benyújtott alternatív

homlokzati megoldásnál, ahol a főhomlokzat egyik legmarkánsabb elemévé lett volna.²³⁰ Itt ugyan elmaradt, de a belső térben, az emeleti büfécsarnok fölépcsőházba nyíló kijáratainak keretezésénél megjelenik. A megoldás éppúgy kedvelt az osztrák historizmusban is. Lajos Viktor főherceg, Heinrich von Ferstel tervezte városi palotájának (1863-66) főhomlokzatán találkozhatunk vele, de a kicsit későbbi bécsi tőzsde (Börse) Theophil Hansen tervezte (1871-74) épületének Ringstraße felőli részén is ott van. A motívum tehát közlekedvelt.

A talán leginkább stílustisztán itáliai előzményeket mutató épület az Andrássy út 28. szám alatti Gschwindt-ház, ennek is az engedélyezési terve. A homlokzat a római Palazzo Farnese (1514-től) íjf. Antonio da Sangallo megálmodta küllemével mutat egészen szoros kapcsolatokat. A téglafelületekkel kiképezni kívánt pesti homlokzat tengelyváltásos nyíláskeretezése azonban itt a második emeleten is megjelenik, továbbgondolva valamivel a római palotahomlokzatot. Megvalósult formájában azonban az épület nem így fest. A homlokzatra felkerült két szintet átfogó pilaszterek bár megtalálhatóak a reneszánsz építészetében is, már inkább a barokkos jelleget képviselik, amire ráerősítenek a földszinti nyílások zárókövét képező állókonzolokra ültetett puttók. Ez a rész egyébként a Del Medico-házon már látott, kapcsolt diadalív-motívumsoros nyílaskiosztással készült el, amelyet még egy Teréz körúti házánál is felelevenít majd Schmahl. Érdemes megemlékezni a III. emeleti ablakok keretezéséről is, amely a szintén római Palazzo dell Cancellaria (ismeretlen, 1489-től) homlokzatának földszinti és emeleti félköríves záródású nyílásaival hozható összefüggésbe, antik előzményként pedig például a veronai Porta Borsari felső szintjének nyíláskereteit említhetjük meg.

Schmahl e három épülete esetében lehet dominánsan itáliai eredetű reneszánsz és neoreneszánsz előképeket említeni. Az Andrássy út 102. alatti Fischer-Sonnenberg-ház, téglaborításával, kapcsolt nyílásaival, játékosabb, szabadabb szerkesztésű homlokzatával, már a következő stíluskorszakot előlegezi meg.

A német eredetű reneszánsz formák felhasználása

A német reneszánsz formakincsének Schmahl előtt is voltak már képviselői Budapesten. Nem lehet elmenni Petschacher Gusztáv Andrássy út 126. szám alatti Weininger-villája (1872-75) mellett szó nélkül, amelynek stílusában Ybl Ervin Nürnberg polgárházainak,

²³⁰ Közli: YBL1956, 151. kép.

és a heidelbergi kastélynak hatását véli felfedezni.²³¹ Ugyanitt ugyanő azt is megjegyzi, hogy „*Petschacher és Schmahl Henrik voltak az elsők, akik a német renaissance polgáribb szépségét Budapest építészetében meghonosították.*” Bármennyire is szeretnénk, hogy ez igaz legyen, mindenképpen meg kell említeni Steindl Imrét, és az ő két belvárosi épületét, a pesti Belvárosban található Agorasztó- (1875-76), és Lykaházakat (1875-77), melyek – ahogyan Sisa József fogalmaz²³² - „*az olasz és német reneszánsz sajátos vegyítéséről*” árulkodnak.

Ez a vegyítés Schmahl esetében csak egy szűk évtized múlva köszönt be, a Schossberger-házcsoportnál. A hatalmas, hármás bérházkomplexum a német szaksajtóban is megjelent, fotóját sokfelé közölték. Jól mutatja az építész által megtett kezdőlépéseket a stílus terén, hogy az engedélyezési terven látható oromzatok, még jóval szerényebb kontúrvonallal rendelkeztek, jóformán egyszerű, egyenlő szárú háromszöggént. Ehhez képest a megvalósult formában az építész már ügyesen idézi vissza a német reneszánsz emlékek képét. A német forrásokra alapozott neoreneszánsz igazi térhódítása a Nagykörút építése közben következik be, és ebben valóban nem elhanyagolható Schmahl szerepe. Analógiákat keresve nyilvánvalóbb előképekre lehet bukkanni. Amíg a Teréz körút 1-3-5 inkább mozgalmas tömegével, meredek tetősíkjaival, tornyaival, oromzataival idézi elénk az előképeket, addig a 30. szám alatt Politzer Gusztávnak épített, egyébként tömörszerű épület sokkal inkább homlokzati részleteivel csatlakozik az áramlathoz. A zárterkélyek megformálása a nürnbergi Pellerhaus belső udvarának hasonló részletére emlékeztet. Ugyanez a motívum, még ennél is érzékenyebb átiratban jelentkezik a Drasche-Wartinberg Richard számára épített ház belső udvarán, ahol a főlépcső előterének bevilágításáról gondoskodik. Ez utóbbi épület esetén azonban már nem csak az építészeti részleteket, de a tömegformálást is teljesen áthatja a német reneszánsz, visszahozva a Schossberger-házaknál látott mozgalmasságot, beemelve az aszimmetria alkalmazását, amely a német eredetű neoreneszánsz épületek között főművé avatja az épületet. Említésre méltó még a Politzer Zsigmondnak a Teréz krt. 47. szám alatt felépített bérháza. Az anyaghasználat, a homlokzatok általános kialakítása nem kiemelkedő, de a sarokrész arányai szintén egy német műemlék, a bambergi Alte Hofhaltung egyik szárnya homlokzatának kompozíciós logikáját visszhangozzák.

²³¹ YBL1932 p. 176.

²³² SISA2005 p. 67.

Eközben természetesen az itáliai reneszánsz hatásait sem szabad eltagadni, amely természetesen nem tűnik el nyomtalanul az építész formakészletéből. Egészen konkrét átirat, a már említett, Teréz krt. 25-nél ismételt feltűnő diadalív-motívumsor, de számos homlokzaton feltűnik az erőteljes quattrocento ihletésű kváderezés is.

Gotizálás a neoreneszánsz épületekben

Schmahlnak már az 1880-as évek közepe táján épülő házaiban fel lehet fedezni a gótika iránti érdeklődést. Kapualjainak és közlekedőtereinek leggyakrabban használt lefedése már a kezdetekkor a keresztboltozat. Ez, ugyan csak Steidl Antalné Váci utcai bérházában kap csúcsívet első ízben, de a kapualjak kiszélesedő tereinek boltozatát előszeretettel látja el bordákkal, a Richard-udvarban kifejezetten késő gótikus térlefedés hatását keltve. E háznak engedélyezési tervein jelennek meg először a gótikus, áttört mérműrácsos mellvédek is, amelyek végül itt nem valósultak meg.

Az *átmenet* szóval jellemzett alkotói korszak épületei két okból tartozhatnak ide. Vagy azért mert a terv fejlődése során érezhető a német és az olasz mintáktól való távolodás – ilyen például saját, Kossuth Lajos utcai háza –, vagy pedig azért, mert az épületek igen vegyesen tartalmaznak olyan elemeket, amelyek még a korábbi évtized hagyományaiban gyökereznek, de már megelőlegezik az 1890-es évek velencei gótikáját – ide tartozik a Király utca 41. például.

Összegzés – mérnöképítészet

Schmahl kapcsán, ha csupán az építészeti stílusalakító tényezők elemzésére szorítkoznánk, hibát követnénk el. Amennyire jó formaalakító, legalább annyira jó mérnök is volt. Épületeinek praktikus alaprajzai, ötletes szerkezeti megoldásai, ha nem is tartoznak a szorosan értelmezett művészettörténeti vizsgálatok tárgykörébe, építészettörténeti szempontból semmiképp sem elhanyagolhatóak.

A téglának, mint homlokzati burkolóanyagnak az alkalmazása egyáltalán nem meglepő, ha belegondolunk, hogy Schmahl Ybl-tanítvány. Homlokzati síkfületek burkolására az 1870-es években mestere is előszeretettel alkalmazta a téglát, elég csak a Fővámház, vagy az első Róth-ház képét magunk elé idéznünk. Schmahl belső udvaraiban már egészen korán, a Del Medico-háznál megjelenik, és elképzelés szintjén a Gschwindt-ház külső homlokzatát is ezzel burkolta volna, ám ez végül nem így, hanem a minőségibbnek tartott mészkőből készült el. Az öntöttvas szerkezetek innovatív alkalmazásában idehaza Ybl

Miklós is élenjárt. Gondoljunk a Fővámház pusztán karcsú öntöttvas oszlopokkal tagolt földszinti tereire, az egykori Budai Takarékpénztár belső udvarának II. emeletére, vagy akár a szintén elpusztult Széchenyi rakparti Ganz-ház teljes belső udvarára, és végül a talán legrepresentatívabb felhasználására, a Pesti Hazai Első Takarékpénztár spirális főlépcsőházára. Ezeken a példákön Schmahl nem csak a szerkezetek célszerű, de esztétikus felhasználását is megtanulhatta, és vélhetően későbbi megrendelőinek is meg tudta magyarázni, hogy az ipari építészetből ismerős megoldások, egy bérháznak is előnyére válhatnak.

Kiragadott példának tűnhet, de a belső udvari árkádos loggiák formálása jól szemlélteti mindezt. Az Andrássy úti épületek esetében még a félköríves záródású oszlopos árkádokat alkalmazta, jóllehet a támaszok elvékonyítása érdekében, már ekkor sem falazott pilléreket, hanem kő oszlopokat helyez támaszként le. Az Andrássy út nagyobb szintmagasságainál a loggia által keltett árnyékoló hatás még nem lehetett annyira zavaró. A Nagykörúton azonban már lecsökkent az átlagos szintmagasság, és vélhetően ebből kifolyólag történt a logikus változtatás. Olyannyira, hogy rögtön az első épület esetében, a Schossberger házcsoporthoz az árkádíves loggiából öntöttvas oszlopok tartotta síkfödémek lettek. Ez a megoldás ugyan nem válik általánossá, de Schmahl a német reneszánszhoz egyébként is jobban illő szegmensíves, és egyenes, architrávós lezárású nyílásokat preferálta innentől.

Az öntöttvas, és a szegecselt öntöttvas elemek alkalmazásának kiemelkedő helyszíne volt a már emlegetett Kossuth Lajos utcai saját ház, az úgynevezett *vasház*. Nendtvich Gusztáv Budapest építészetéről írt cikkében²³³ egy „*egészen új irányt*” kijelölő alkotásnak tartja, amely „*számot tarthat arra, hogy követőkre fog találni*”. A *vasház* építéséről két évvel korábban a Magyar Salon névtelenségbe burkolózó cikkírója is megemlékezett,²³⁴ szintén elismerően: „...s valóban ez az építmény arra van hivatva, hogy iskolát és korszakot alkosson. (...) ...melyre az impulsust sem az olasz, sem a görög, sem a modern építő művészet nem adhatta, egészen eredeti gondolat, mely irányt adni és reflexiókat ébreszteni hivatva van.”

A lelkesedő kritikáknak csak nagyon kis részben lett igaza. Schmahl azon gondolata, hogy a földszinti tereket szűkítő válaszfalakat, és középfőfalakat szegecselt öntöttvas

²³³ NENDTVICH1891 p. 27.

²³⁴ MagyarSalon1889 p. 178-179.

pillérvázis rendszerrel váltsa ki a belvárosi nagyobb üzletek, üzletházak építésénél követőkre talált. Sőt, gyakorlatilag vele egy időben épült Lechner-Pártos-féle Váci utcai Thonet-ház, amely nagyon hasonló rendszert alkalmazott, ugyanúgy fémlemezekkel burkolva a homlokzat alsó részeit. Követők is akadtak, mint például néhány évvel később, a Korb-Giergl építészpáros a két Klotild-palota esetében. Schmahl épülete, főleg annak második és harmadik tervváltozata esetében, abban különbözött ezektől, hogy a fémlemez és az öntöttvas igen markánsan megjelent a homlokzaton is. Ezt a többi építész inkább igyekezett elrejteni, elfedni. A későbbi Holzer Áruházból végül nem lett a magyar építészettörténet mérföldköve, bár kétségtelenül hozzájárulhatott az szegecselt öntöttvas tartók engedélyezéséhez és elterjedéséhez.

Néhány szót még megérdemel maga a műfaj, a bérházépítészet. Schmahl építtetői nagy általánosságban elégedettek lehettek az építésszel már a tárgyalt korszakban, de az egész életműben is, sok visszatérő megrendelője volt. Például a Del Medico-, és a Politzer-családok. Ez a visszajelzés azt mutatja, hogy az egyébként szigorúan gazdasági egységként működő bérházai, mint befektetések is jól működtek. Ez persze kívül esik az építészettörténeti elemzésen, ugyanakkor jól rávilágít arra, hogy az alaprajzok ügyes, takarékos, ámde mégsem nyomorúságos megformálásával Schmahl elboldogult. Lakásainak legalább fele rendelkezett saját WC-vel és fürdőszobával, ami nem csak, hogy a korszakban, de még évtizedekkel később sem volt evidencia. A közlekedőrendszerek gyakran szellemes megoldása, mint a Teréz körút 45. szám alatti, Misner Ignácnak épített házban, szintén hozzájárulhatott a gazdaságos működtetéshez, és ahhoz hogy ezek egyszerre lehessenek reprezentatívak – a szükséges mértékben természetesen – és célszerűek.

UTÓSZÓ ÉS KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

Schmahl Henrik életművének feldolgozása azt gondolom e rendszerező jellegű dolgozattal nemhogy lezárult, nem hogy kiaknázódott volna, hanem újabb és újabb lehetőségek és kutatási területek kijelölését teszi lehetővé. Annak ellenére, hogy az életmű 1890 utáni szakaszát mind jelen sorok írója, mint Torma Ágnes művészettörténész elvégezte pár évvel ezelőtt. Schmahl személye, épületei, és életműve azonban ezzel együtt is tartogat még feltárandó, megírandó fejezeteket, különösképpen, hogy a dolgozat leadása előtti héten sikerült a leszármazottak nyomára bukkanni.

Ezúton szeretnék köszönetet mondani mindazoknak, akik tanácsaikkal, ötleteikkel, meglátásaikkal, vagy munkájuk végzésével segítették a szakdolgozat létrejöttét. Budapest Főváros Levéltára munkatársainak, különösképpen Csáki Tamásnak, Hidvégi Violettnak és Homok Zsoltnak. A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Budapest Gyűjteménye dolgozóinak, különösképpen a gyűjteményvezetőnek, Sándor Tibornak és Krett Zoltánnak. A Budapesti Történeti Múzeum Kiscelli Múzeuma Fotótára munkatársainak, Demeter Zsuzsának és Rácz Zsuzsának. Gisella Hoppe-nak, a drezdai városi levéltár, a Stadtarchiv Dresden munkatársának, és különösképp Gisella Fabian-Krauthnak, a Staatarchiv Hamburg alkalmazottjának. Szende András tájépítésznek, Bazsó Gábor és Somorjay Sélysette műemlékes művészettörténészeknek, Török Róbertnek, a Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum igazgatóhelyettesének, és végül konzulensemnek, Rozsnyai Józsefnek, aki a kezdetektől az utolsó pillanatokig támogatta és bízott jelen munka elkészültében.

RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE

DIVALD1917 = Divald Kornél: A Magyar Tudományos Akadémia palotája és gyűjteményei – magyarázó kalauz, MTA, Budapest, 1917.

ÉpIp1912a = [n.n.]: Schmahl Henrik budapesti építész... (Vegyesek); in: Építő Ipar, 1912. (36. évf.) 29. sz. (VII.21), p. 283.

FÁBIÁN1936 = Fábíán Gáspár, dr.: Nagy Magyar építőművészek – 1. kötet, szerzői kiadás, Budapest, 1936.

GÁBOR2010 = Gábor Eszter: Az Andrássy út körül, Osiris Kiadó – Budapest Főváros Levéltára, Budapest, 2010.

JUHÁSZ1938 = Juhász Lajos: A pesti Fővámház elhelyezésének története; in: Tanulmányok Budapest Múltjából VI. kötet (1938), Budapest, 1938. p. 180-189.

KELECSÉNYI2012 = Kelecsényi Kristóf Zoltán: Schmahl Henrik építészete – neogótikus és mór építészeti tendenciák az életműben (szakdolgozat, ELTE-BTK), 2012.

KISMARTHY-LECHNER = Kismarthy-Lechner Jenő: Schmahl Henrik, kézirat, [é.n.]; őrizi: MTA Bölcsészettudományi Intézet Lexikongyűjteménye.

MAGYAR1912a = Magyar Vilmos: Schmahl Henrik (két közlemény – I.); in: Építő Ipar, 1912. (36. évf.), 35. sz. (IX.1.), p. 336-337.

MAGYAR1912b = Magyar Vilmos: Schmahl Henrik (két közlemény – II.); in: Építő Ipar, 1912. (36. évf.), 36. sz. (IX.8.), p. 346-348.

MagyarSzalon1889 = [n.n.]: Schmahl Henrik; in: Magyar Szalon – képes havi folyóirat (szerk.: Fekete József, Hevesi József); 1889 (XI. köt.), p. 177-180.

MagyMűv19sz2013 = A magyar művészet a 19. században – Építészet és Iparművészet (szerk.: Sisa József), Osiris Kiadó, Budapest, 2013.

Művészet1915 = [n.n.]: Schmahl Henrik; in: Művészet, 1915. (XIV. évf.), 1. sz., p.77-78.

NENDTVICH1891 = Nendtvich Gusztáv: Budapest építőművészete (Utolsó közlemény); in: Építő Ipar – Műszaki Hetilap, 1891 (5. évf.), 4 sz. (I.28.), p. 26-28.

NEORENESZÁNSZ2009 = Budapest Neoreneszánsz Építésze – Tanulmányok (szerk.: Csáki Tamás, Hidvégi Violetta, Ritoók Pál), Budapest Főváros Levéltára, Budapest, 2009.

PREISICH1964 = Preisich Gábor: Budapest városépítésének története, 2. köt., Műszaki Könyvkiadó, Budapest, 1964.

RÉVÉSZ1912 = Révész Sámuel: Schmahl Henrik; in: Építő Ipar 1912. (36. évf.), 33. sz. (VIII.18), p.319-320.

ROZINAY1883 = Budapest építményei (szerk.: Rozinay István), Budapest-Eperjes, 1883-1885

RÓZSA1982 = Rózsa György: A Magyar Tudományos Akadémia palotája, MTA Könyvtára, Budapest, 1982.

RUISZ1960 = Ruisz Rezső: A Nagykörút, Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, Budapest, 1960.

SISA2006 = Sisa József: Steindl Imre (Az építészet mesterei), Holnap Kiadó, Budapest, 2005.

SISA-KEMÉNY-DÁVID2010 = Sisa József, Kemény Mária, Dávid Ferenc: A Magyar Tudományos Akadémia székháza; in: Épített örökség a magyar tudomány szolgálatában (szerk.: Papp Gábor György), Budapest, 2010. p. 51-73.

YBL1932 = Ybl Ervin: Petschacher Gusztáv építésze (egy elfelejtett neorenaissance mester); in: Magyar Művészet, 1932., Szinyei-Merse Pál Társaság – Athénum, Budapest, 1932. p. 170-192.

YBL1938 = Ybl Ervin: Lotz Károly élete és művészete, Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1938.

YBL1956 = Ybl Ervin: Ybl Miklós, Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, Budapest, 1956.

YBL1991 = Ybl Miklós építész 1814-1891 (szerk.: Kemény Mária, Farbak Péter), a Hild-Ybl Alapítvány kiállítása a Budapesti Történeti Múzeumban: 1991. december – 1992. március., Hild-Ybl Alapítvány, [Budapest], 1991. (1992)

VADAS2008 = Vadas Ferenc: Schmahl Henrik üzlet- és bérháza; in: Neoreneszánsz építészet Budapesten, Budapest Főváros Levéltára kiállítása: 2008. szeptember 15. – december 19., Budapest Főváros Levéltára, Budapest, 2008., p. 74-77.

ÉPÜLETEK JEGYZÉKE

Schmahl Henrik ismert és azonosítható épületeinek listája 1891-ig bezárólag

A vastagon szedett sorokban található épületek ma is állnak.

A normál betűkkel szedett sorokban található épületek tervi szinten maradtak

A dőlt betűvel szedett sorokban található épületek elpusztultak.

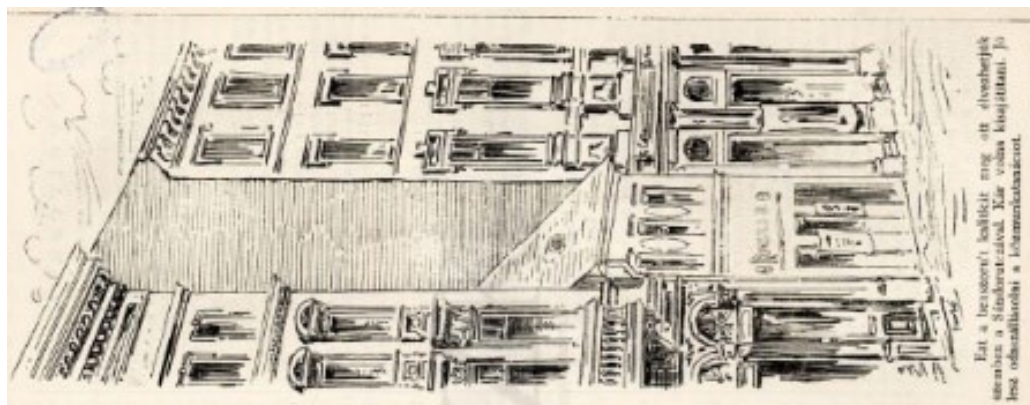
A vastag-dőlttel szedett sorokban található épületek átalakítva, de állnak.

MEGNEVEZÉS	JELLENLEGI CÍM	ÉPÍTETŐ	ÉPÜLT
<i>Brázay-ház</i>	<i>Bp., V. Múzeum krt. 23-25.</i>	<i>Brázay Kálmán</i>	<i>1879</i>
Del Medico-ház	Bp., VI. Andrássy út 13.	Pietro del Medico	1880-81
Haggenmacher-ház	Bp., VI. Andrássy út 52.	Haggenmacher Henrik	1881-83
Gschwindt-ház	Bp., VI. Andrássy út 28.	Gschwindt Mihály	1882-84
Fischer-Sonnenberg-ház	Bp., VI. Andrássy út 102.	Fischer és Sonnenberg	1882-84
Ragályi-ház	Bp., V. Múzeum krt. 39.	Ragályi Gyula örökösei	1884-85
első saját bérháza	Bp., VI. Paulay E. utca 8.	Schmahl J. Henrik	1885
Schossberger-bérházcsoport	Bp., VI. Teréz krt. 1-3-5.	Schossberger Henrik	1885-86
Politzer Gusztáv bérháza	Bp., VI. Teréz krt. 25.	dr. Politzer Gusztáv	1886-87
második saját bérháza	Bp., VI. Paulay E. utca 10.	Schmahl J. Henrik	1886
Politzer Ármin bérháza	Bp., VI. Teréz krt. 30.	Politzer Ármin	1886-87
Richard-udvar	Bp., VI. Teréz krt. 22.	R. v. Drasche-Wartinberg	1886-87
Politzer Zsigmond bérháza	Bp., VI. Teréz krt. 47.	Politzer Zsigmond	1887-88
Misner Ignác bérháza	Bp., VI. Teréz krt. 45.	dr. Misner Ignác és neje	1887-88
<i>Del Medico-szalámigyár</i>	<i>Bp., II. Kacsó utca 17.</i>	<i>Del Medico Ágoston</i>	<i>1887-88</i>
<i>Rosenbaum Adolf bérháza</i>	<i>Bp., V. Bajcsy-Zs. út 8.</i>	<i>Rosenbaum Adolf és neje</i>	<i>1888</i>
<i>Schmahl-ház</i>	<i>Bp., V. Kossuth L. utca 9.</i>	<i>Schmahl J. Henrik</i>	<i>1888</i>
Stern Ármin bérháza	Bp., VI. Teréz krt. 23.	dr. Stern Ármin	1888-89
özv. Steidl Antalné bérháza	Bp., V. Váci utca 70.	özv. Steidl Antalné	1889
<i>özv. Del Medico Péterné háza</i>	<i>Bp., I. Batthyány utca 7.</i>	<i>özv. Del Medico Péterné</i>	<i>1889-90</i>
Grosinger L. örökösök bérháza	Bp., VII. Király utca 41.	Grosinger Lipót örökösei	1889-90
<i>Schmahl-ház</i>	<i>Bp., V. Kossuth L. utca 9.</i>	<i>Schmahl J. Henrik</i>	<i>1889-91</i>
Schossberger-cukorgyár	Lőrinci (Heves megye)	Schossberger Henrik	1890-
Révay Ferenc bérháza	Bp., VI. Délibáb u. 26.	báró Révay Ferenc	1890-91
Ref. templom toronysisakja	Áporka (Pest megye)	Áprokai Ref. Hitközség	1891 k.

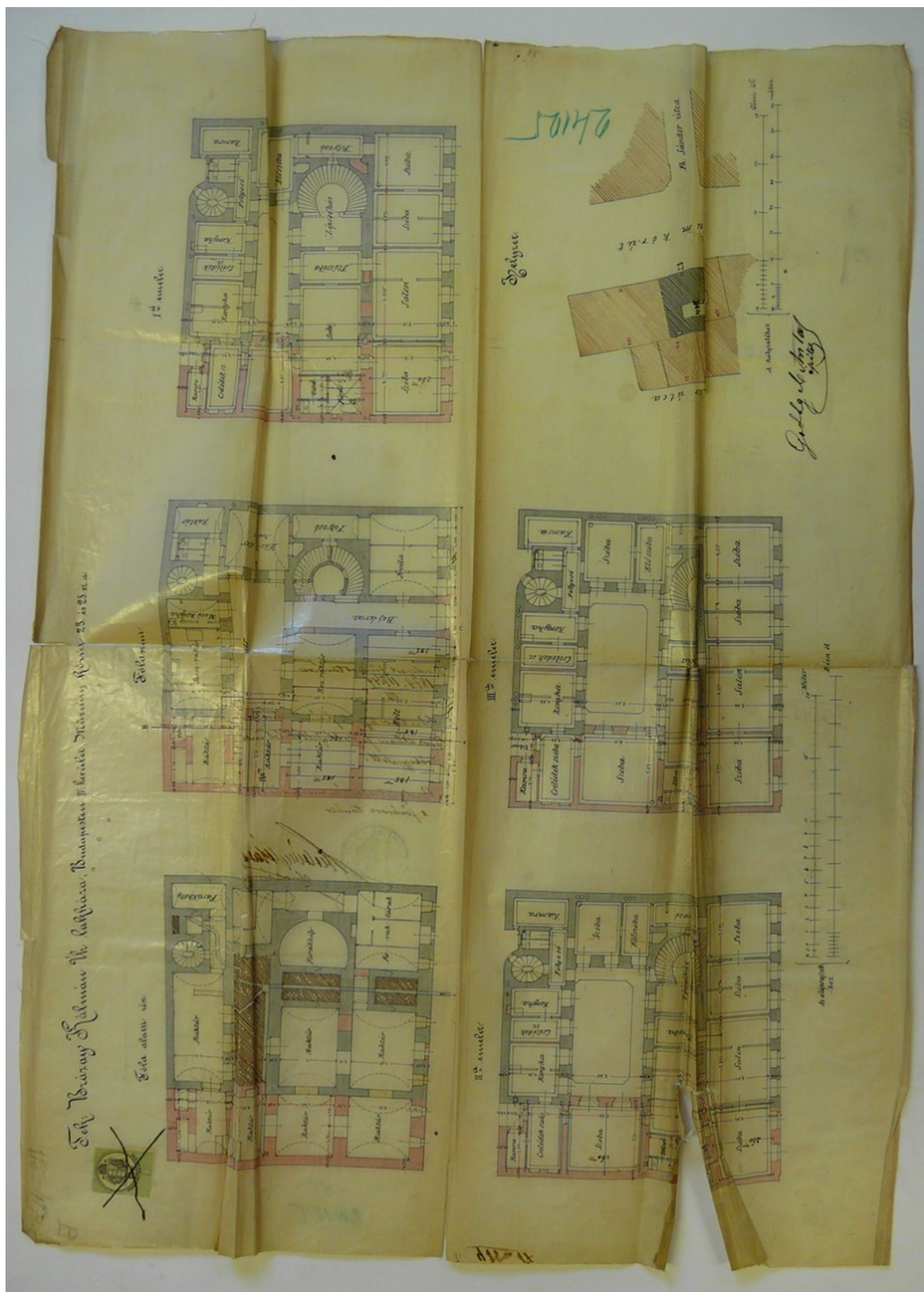
KÉP-, ÉS ÁBRAMELLÉKLET

1. kép - A Brázay-ház 1910 körül (Bp., V. Múzeum krt 23-25.; BTM Kiscelli; ltsz.: 28858.8)

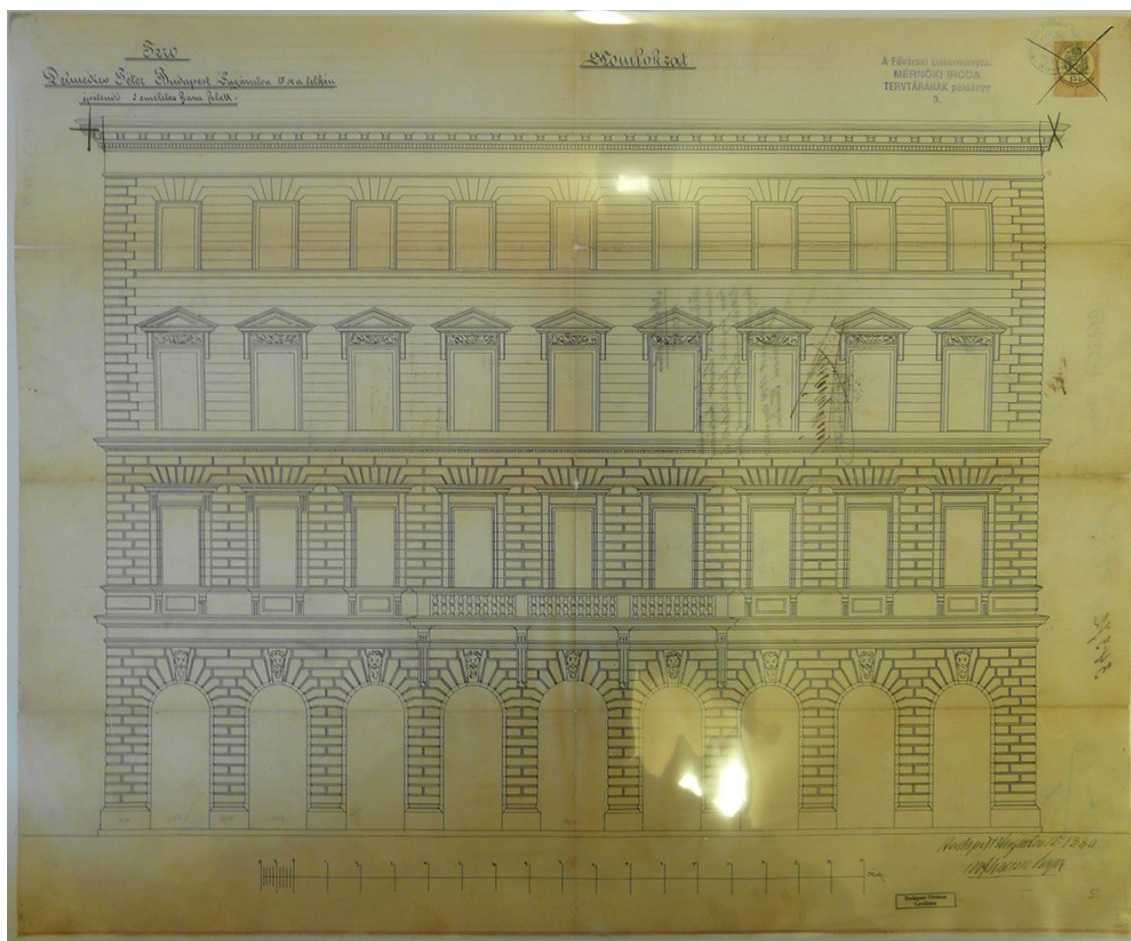
2. kép - A Múzeum krt. 23, 25 és 27 a Borsszem Jankó 1873. október 19-iki számának karikatúráján.

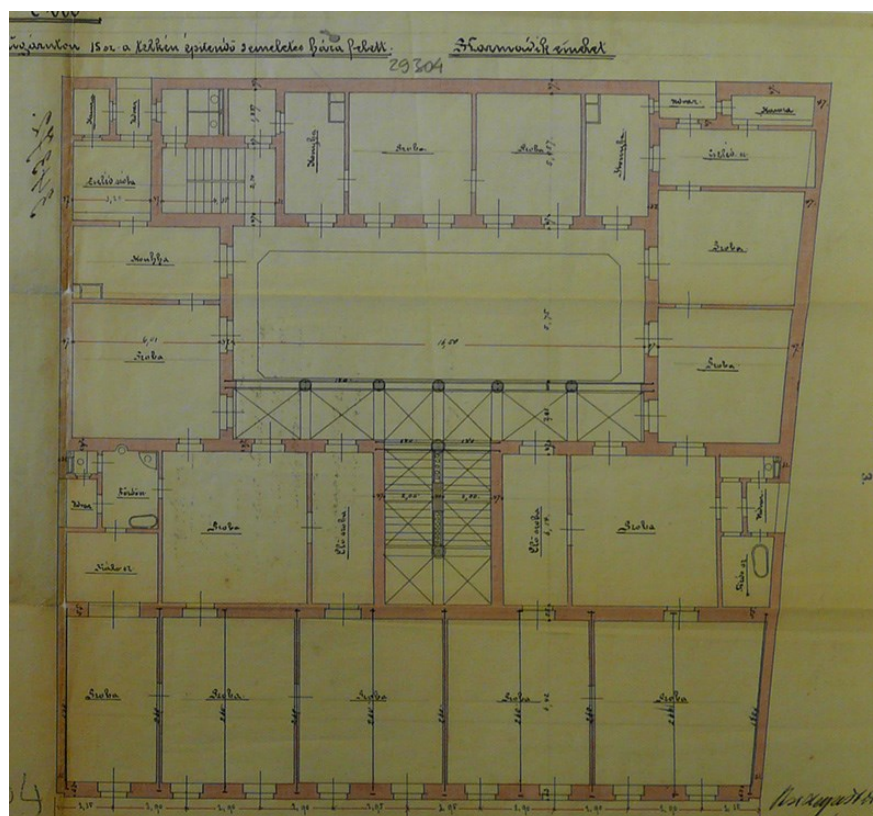
3. kép - A Brázay-ház bővítésének tervrajza (BFL XV.17.d.329 24125, 1..főlió)

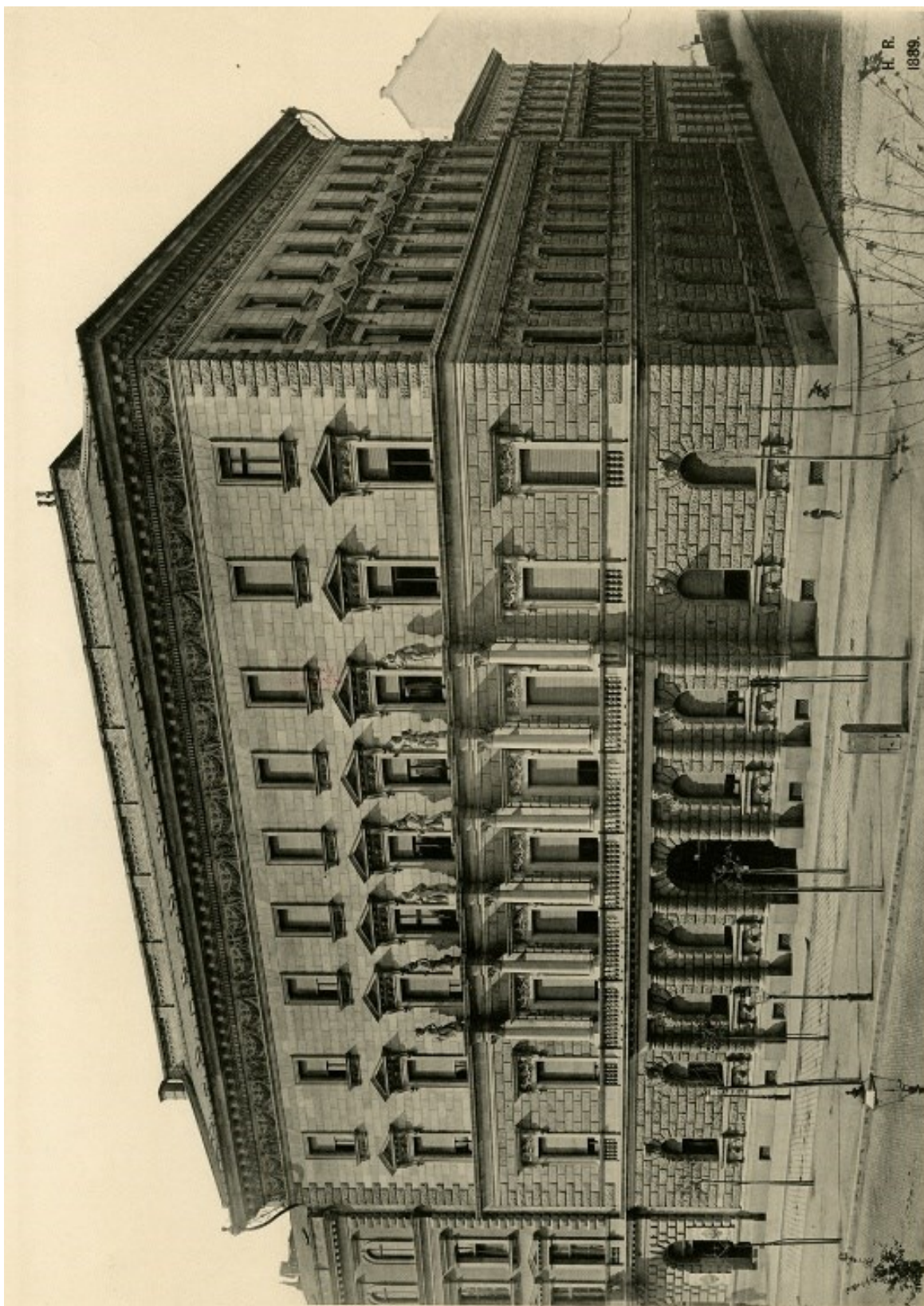
4. kép - A Del Medico-ház 1883-5 körül (forrás: ROZINAY1883, 20. tábló)

5. kép - A Del Medico-ház homlokzati terve (BFL XV.17.d.329 27315 5. fólió)

6. kép - A Del Medico-ház III. emeleti alaprajza (BFL XV.17.d.329 27325 3. fólió)

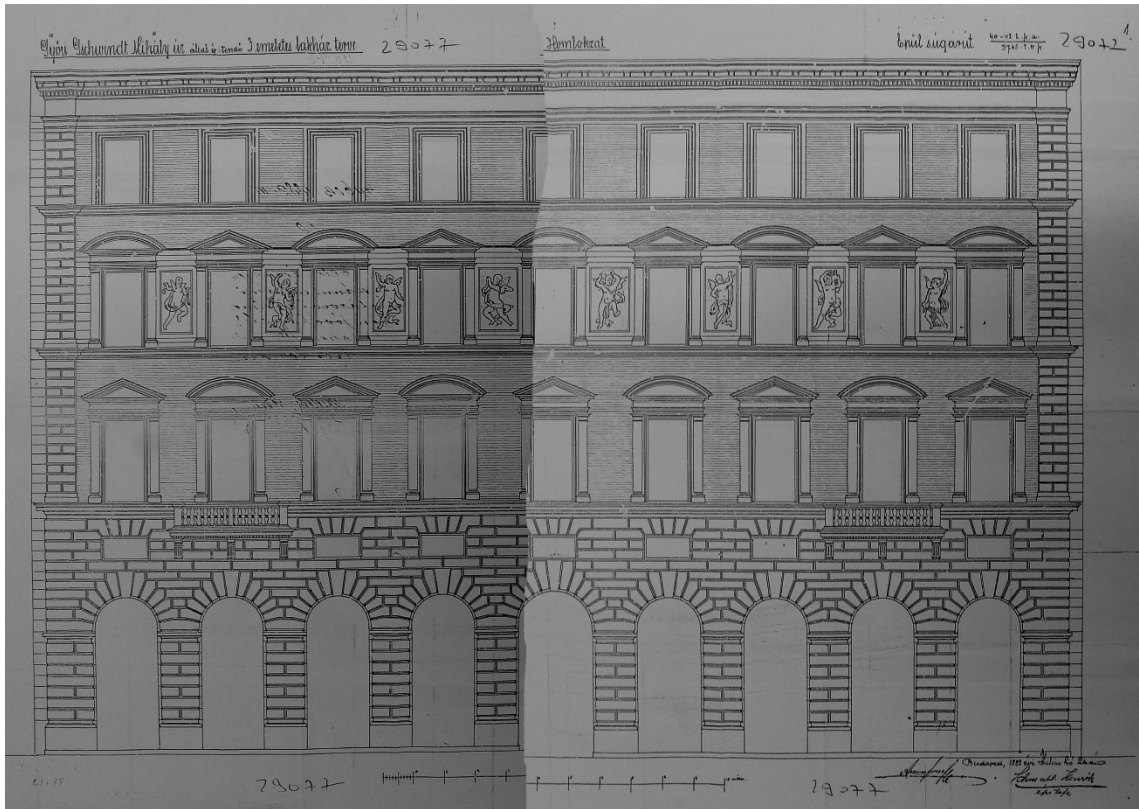
7. kép - A Haggenmacher-ház Hermann Rückwardt fotóján 1889-ben (Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Budapest Gyűjtemény fotótára; ltsz.: 000583)

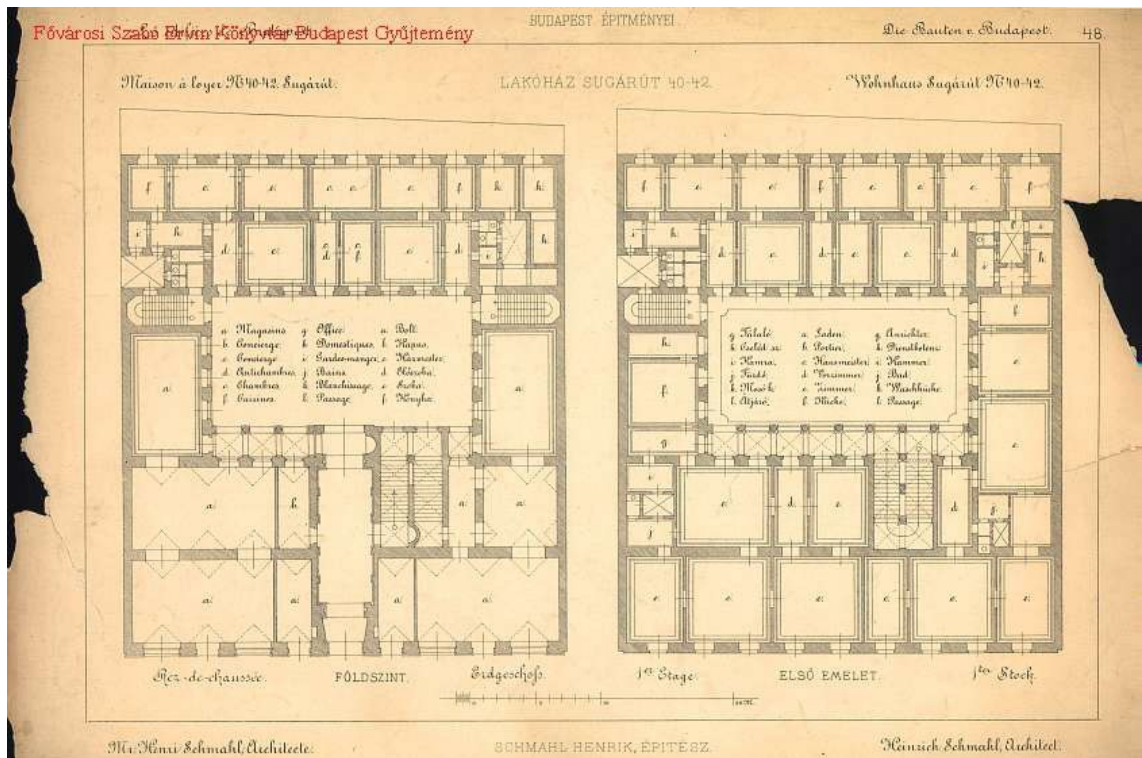
8. kép - A Haggenmacher-ház kapualja H. Rückwardt fotóján - 1899 (FSZEK Budapest Gyűjtemény Fotótára, ltsz.: 000839)

9. kép - A Gschwindt-ház homlokzata 1883-5 körül (forrás: ROZINAY1883, 47. tábló)

10. kép - A Gschwindt-ház engedélyezési tervi homlokzata – másolat (BFL XV.17.d.329 29077 16-17. fólió)

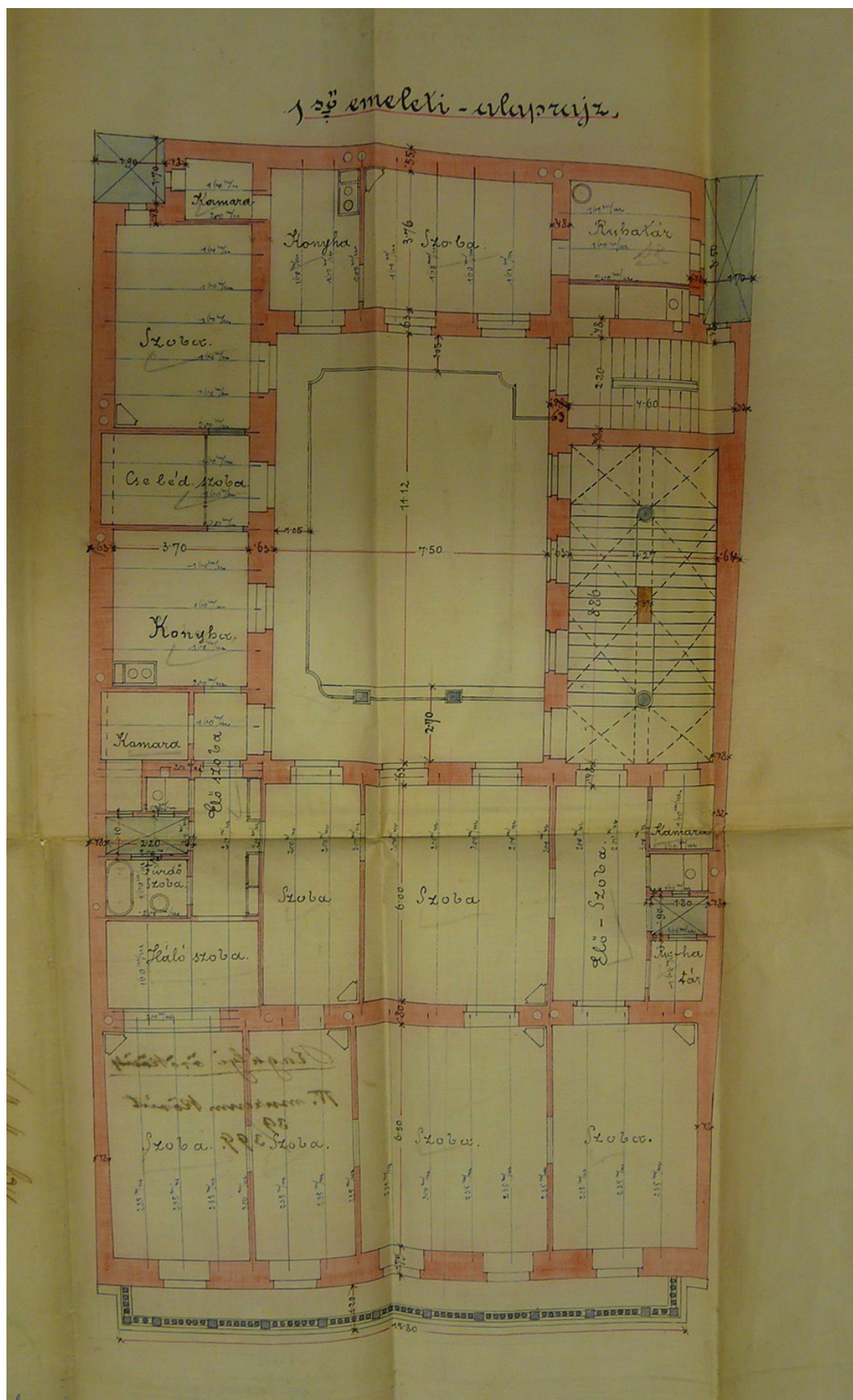
11. kép - A Gschwindt-ház földszinti és I. emeleti alaprajza (ROZINAY1883, 48. tábla)

12. kép - A Fischer-Sonnenberg ház homlokzata 1884-85 körül (ROZINAY1883, 69. tábla)

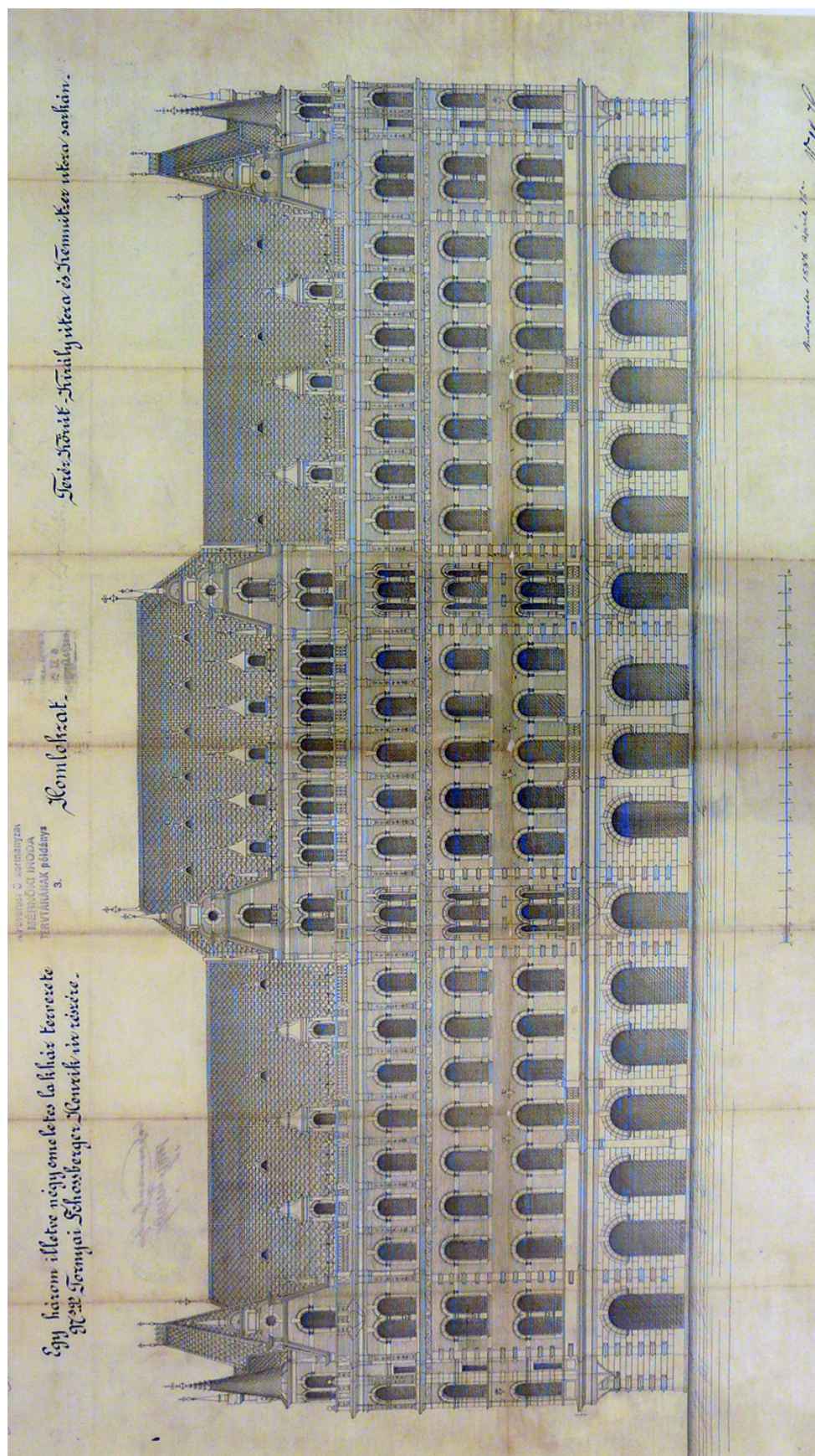

14. kép - A Ragályi örökösök házának homlokzata 1884-85 körül (ROZINAY1883 58. tábla)

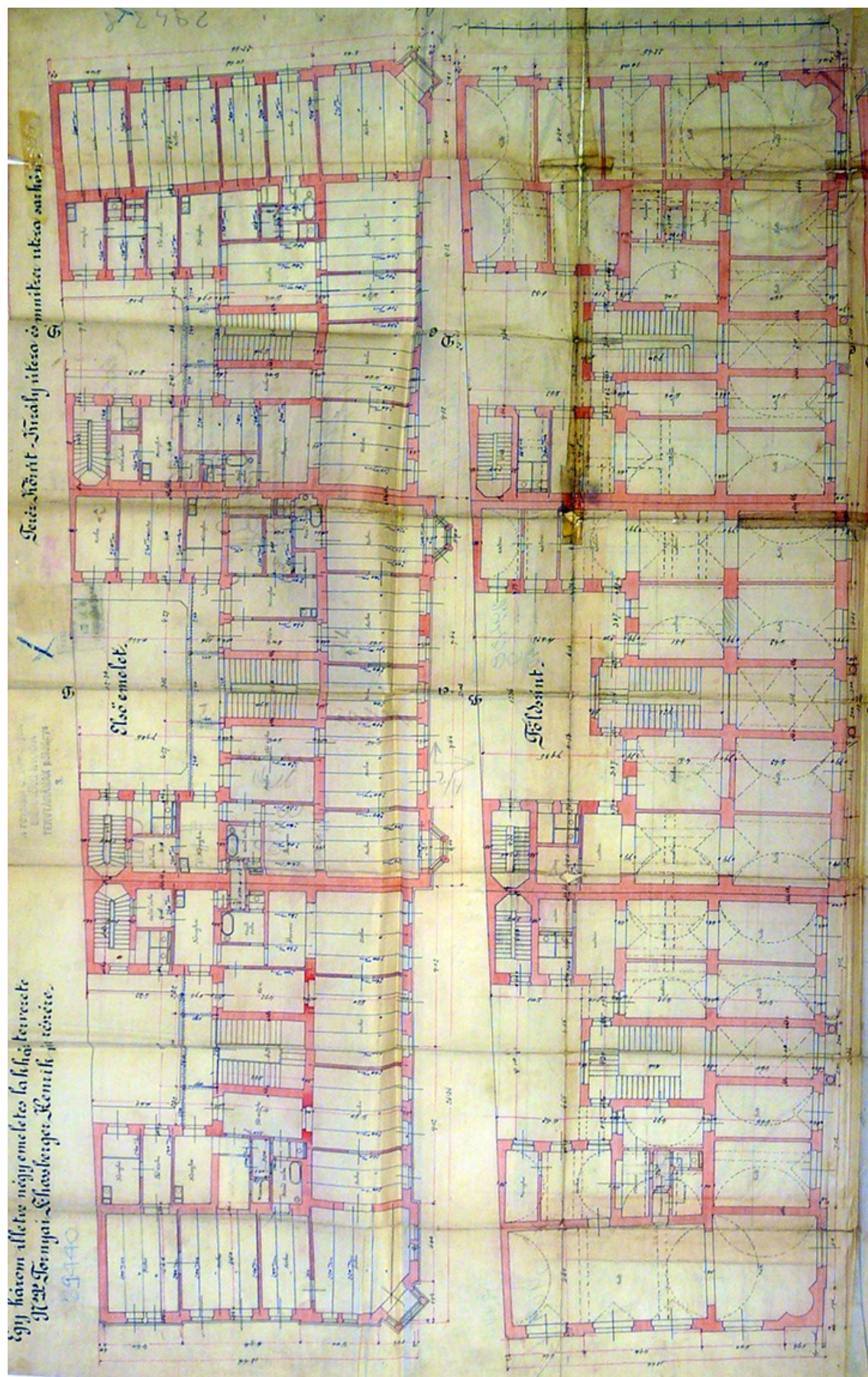

17. kép - A Schossberger-bérházcsoport homlokzata 1885-6 körül (ROZINAY1883, 81. tábla)

18. kép - A Schossberger-bérházcsoporthoz engedélyezett tervének homlokzati rajza (BFL XV.17.d.329 29438-39-40, 4. földíj)

19. kép - A Schossberger-bérházcsoporthoz tartozó alaprajzai (BFL XV.17.d.329. 29438-39-40, 1. fölió)

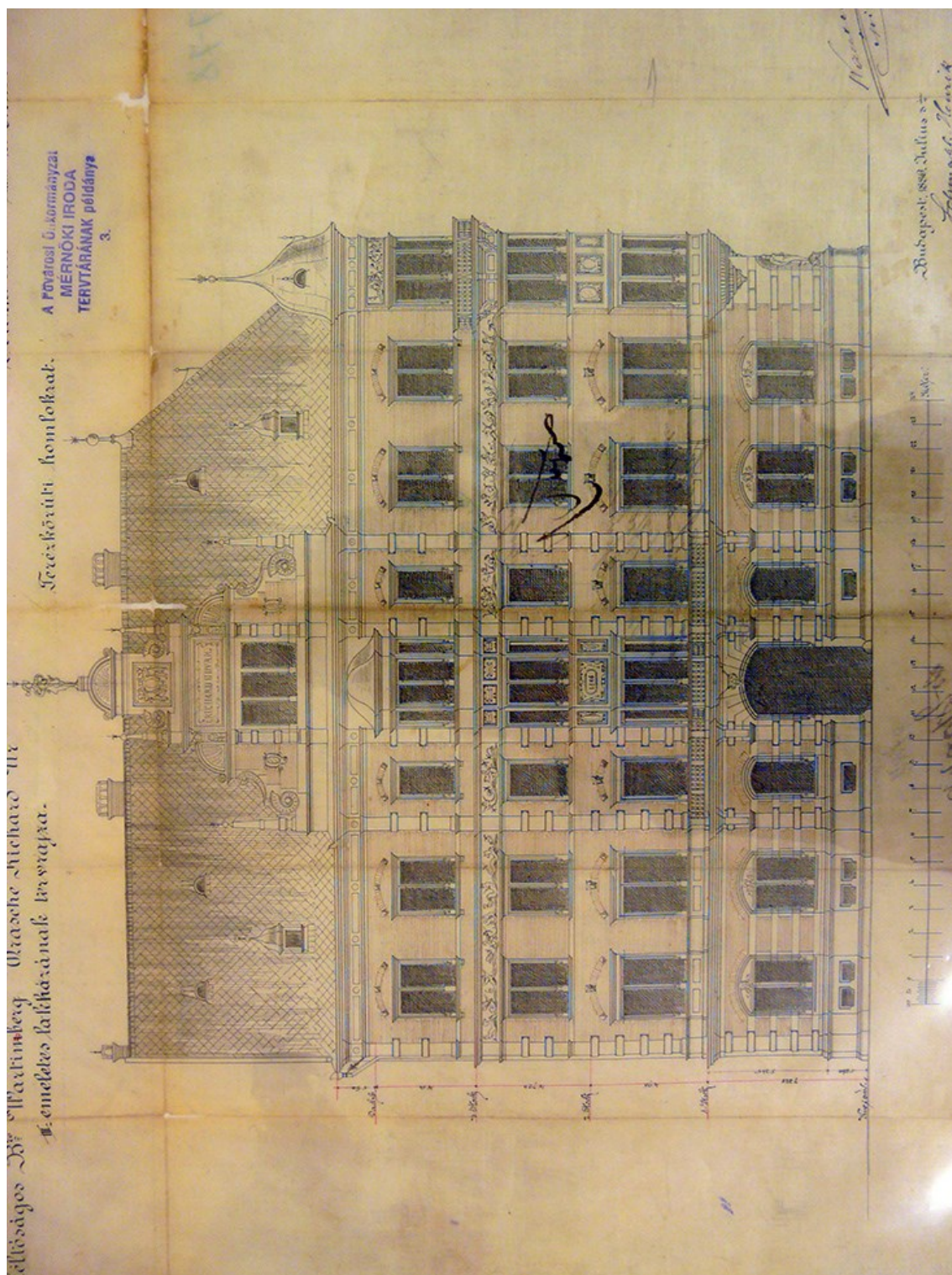
20. kép - A Teréz krt. 30. főhomlokzatával egyenértékűen kialakított hátsó, Jókai utcai homlokzata napjainkban (a szerző felvétele)

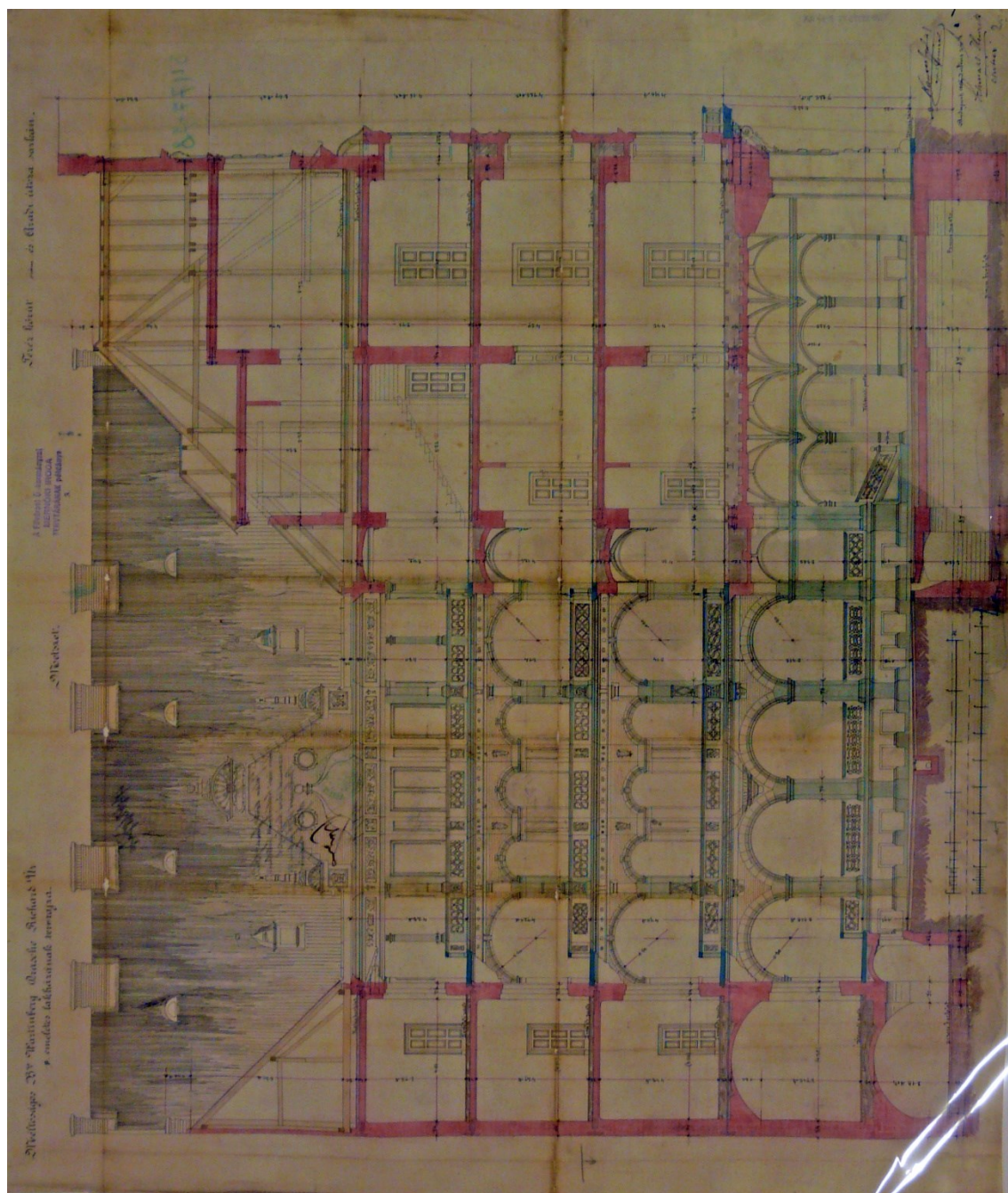
21. kép - A Richard-udvar 1889-ben Hermann Rückwardt felvételén (forrás: FSZEK Budapest Gyűjtemény Fotótára, ltsz.: 000831)

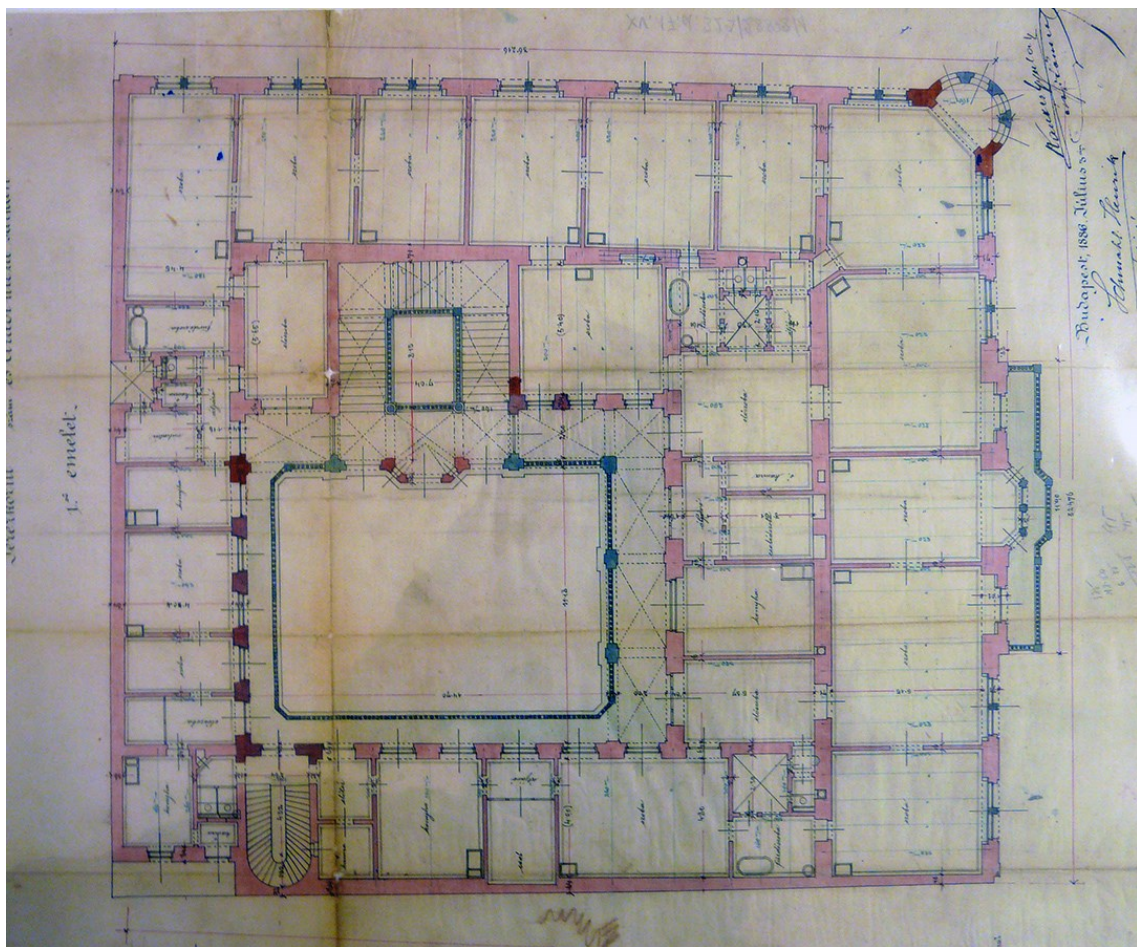
22. kép - A Richard-udvar belső udvara 1889-ben Hermann Rückwardt felvételén (forrás: FSZEK Budapest Gyűjtemény Fotótára, ltsz.: 000832)

23. kép - A Richard-udvar engedélyezési tervének homlokzati rajza (BFL XV.17.d.329 28878, 3.főlió)

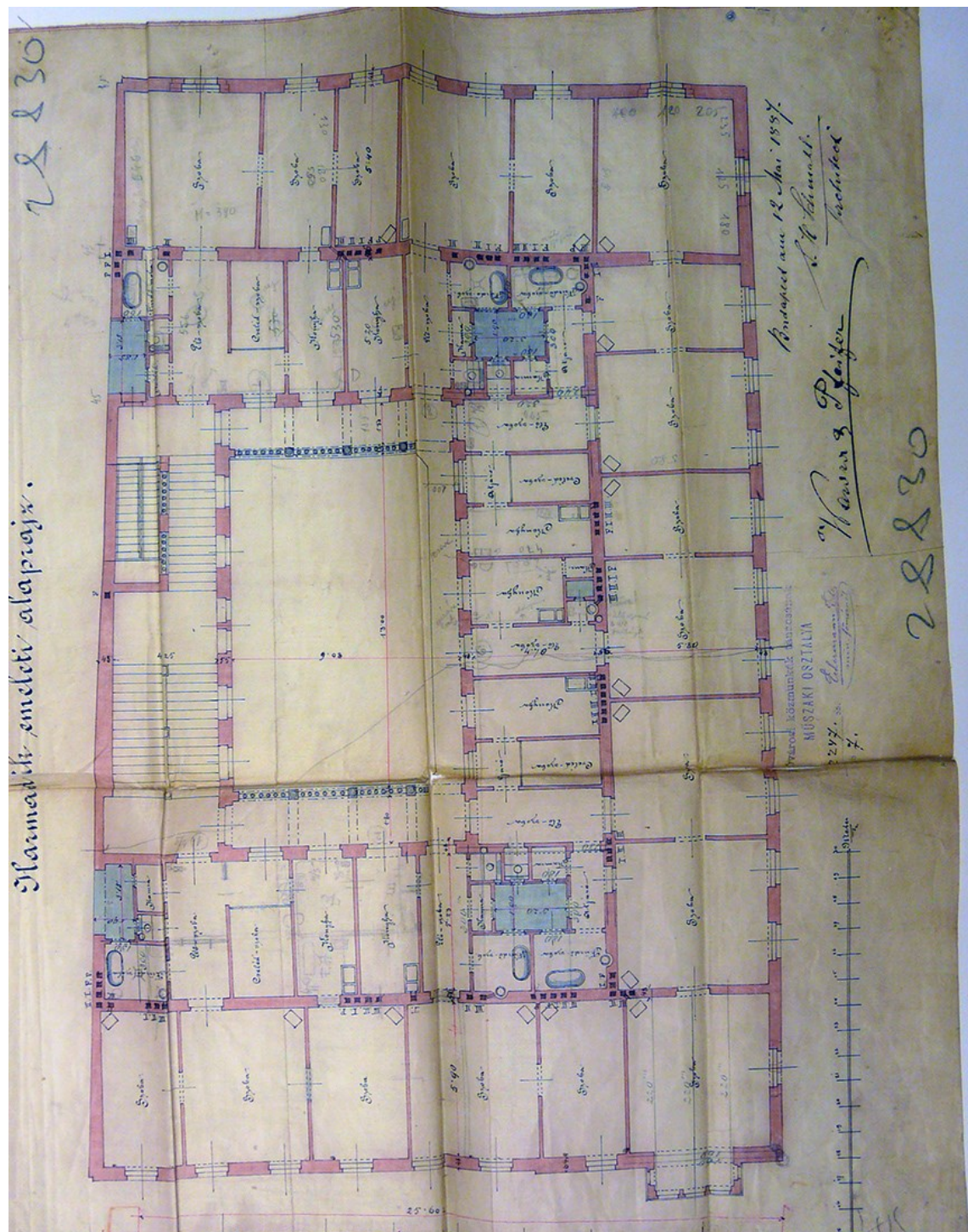
24. kép - A Richárd udvar metszete (BFL XV.17.d.329 28878, 4. fölió)

25. kép - A Richard-udvar I. emeleti alaprajza (BFL XV.17.d.329 28878, 1. fölió)

26. kép - Politzer Zsigmond bérháza napjainkban (a szerző felvétele)

27. kép - Poltzer Zsigmond bérházának III. emeleti alaprajza (BFL XV.17.d.329 28830, 1. fólió - részlet)

28. kép - Rosenbaum Adolf és neje bérháza 1950 körül (BTM Kiscelli Fotótára, ltsz.: 33348)

BUDAPESTRE UTAZTÁBAN
TEKINTSE MEG

Holzer
DIVATHÁZ
KIRAKATAIT

IV., KOSSUTH LAJOS-UTCA 9.

TEL.: J.154-70

BUDAPEST LEGÖLCSÓBB
DIVATHÁZA-
ELEGÁNS ÉS DIVATOS COSTUMÖKBEN,
KABÁTOKBAN, RUHÁKBAN ÉS BLOUSOKBAN.

29. kép - A Holzer Áruházként működő Schmahl-ház (Kossuth Lajos utca 9.) reklámja (forrás: FSZEK Budapest Gyűjtemény, képeslap)

30. kép - Bárá Révay Ferenc Délibáb utcai bérházának homlokzati terve (BFL XV.17.d.329 29655. 1. fölió)